O STOGODIŠNJICI
HRVATSKOGA
PREPORODA

17897

MALA KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE

NOVA SERIJA, SV. 1.

Dr Milutin Cihlar-Nehajev

O STOGODIŠNJICI HRVATSKOGA PREPORODA

ZAGREB MCMXXXI

ZAKLADA TISKARE NARODNIH NOVINA

Dr Milutin Cihlar-Nehajev

O STOGODIŠNJICI HRVATSKOGA PREPORODA

(1830 — 1930)

ZAGREB MCMXXXI

IZDANJE »PRAMATICE« NAKL. K. D.
PETAR KVATERNIK I DRUGOVI

O STOGODIŠNJICI HRVATSKOGA PREPORODA

(1830—1930).

U V O D.

Na čelo svoje prve štampane knjižice o krapinskim gradinama stavio je Ljudevit Gaj stih Ossijanov: »Heroji su prednjih vremena izginuli, njihovih sinova, kao i njih nestaje i dolazi drugo pleme; narod je poput silnih valova okeana, koji se dižu i spuštaju.« U ovim riječima zaista je tadašnji »slušatelj drugoga razreda humaniora« označio u glavnoj crti prošlost hrvatskoga naroda i naslutio budućnost, koju će i sam Gaj stvarati kao vođa. Prošlost narodna nije bila siromašna i u davnim je vremenima obilovala istaknutim snagama. Konstantin Porfirogenet, car bizantski, priča o narodu Hrvata, koji je pod vodstvom sedmero braće spasio carstvo od Avara, i na obali jadranskoga mora, pa i na moru samom, prevladao stvarajući svoju državu sa kraljem okrunjenim tisuću ljeta prije dana današnjega. Dodir sa zapadom i pridolazak mađarskog plemena u panonsku ravnicu, a k tomu i nemiri

domaćih velmoža, uskoriše oslabljenje one samostalnosti, kojom se dičiše prvi kralj Tomislav, Petar Krešimir, neovisan od Bizanta, i Zvonimir, sudionik veličajnih osnova pape Grgura VII. No i u savezu s Mađarima i pod kraljima Arpadovićima narod ima svoje heroje. Šubići i Frankopani diljem stoljeća vrše na svojim ogromnim posjedima gotovo suverenu vlast, a izborom Anžuvinca za kralja Hrvati najodlučnijim državopravnim činom dokazuju samostojnost domovine. Kad Habsburgi, u prvoj četvrti XVI. vijeka, traže po obiteljskom ugovoru za sebe hrvatsko prijestolje, jedan dio hrvatskih velikaša daje im ga uz uvjet, da se prije svega zajamče pravice kraljevine; drugi dio, pod vodstvom Frankopana, odbija i takovo riješenje pristajući uz Zapolju t. j. uz kralja biranog po slobodnoj volji. Kad su udajom Katarine Frankopanke za Petra Zrinjskoga dvije »herojske« obitelji hrvatske sjedinile svoje snage i sa dušmanima Habsburga ugovorile bunu, koja je njih, a s njima i kraljevinu imala dovesti do potpune neodvisnosti, cesar je posjekao glave, razorio gradove i oteo blago i bogatstvo zrinjsko-frankopansko, jer je u svem tomu bila utjelovljena tadašnja snaga hrvatska. Prelomivši joj kičmu, dadoše se na to, da joj trgaju uda. Stvorena je vojnička krajina, generali nepriznati i nametnuti hrvatskim saborima otimahu i sebe i dijelove zemlje ispod vlasti banske. Val snage narodne pada; slavna prošlost sa stotinama stečenih i potvrđenih pravica nije dosta jaka, da »okeanu« dade zamah. Vrijeme Gajeve mladosti jest vrijeme pokoljenja, koje je slabo herojsko i jedino nada

i vjera mlađih mogla je spasiti budućnost hrvatsku. Ovaj prijelaz, ovaj snažni korak, koji je dao cjelokupnom narodu hrvatskom potpunu svijest o općoj zajednici, svijest o snazi i ljepoti vlastitog jezika i vlastitih običaja, a napokon i spoznaju o pogibeljima, koje su zaprijetile samoj srži narodnoga bića hrvatskoga, nazivljemo hrvatskim preporodom. Činimo to u istom smislu, kako pjeva Gaj u svojoj pjesmi o vitezu, koji je tužno pjevao u planini, na zelenoj celini, svojoj posteljini, i kad se vitez stane, zora rodu svane. »Zora puca bit će dana« pjevao je o narodnom probuđenju kasnije i Preradović uspoređujući pobjedničko svijetlo dana poslije duge noći onom trzaju, koji je hrvatski narod na početku druge četvrti devetnaestog vijeka ganuo iz mrtvila, što je bilo možda najmračnije u svim dugim vjekovima narodne povijesti. Preradoviću su djedovske gusle zaigrale »iz tihana«; doista ilirski preporod nije se dogodio časom, svijetlo probuđenja nije se prolilo u hip jutra. Ilirski preporod slijedi kao buđenje iza duboke ponoći i sumraka prije zore. Ne postoji nikakav krupan događaj, kojim bi smjesta započelo novo vrijeme. Stogodišnjica preporoda, koju hoće da proslavi i ova knjižica, ne bi se mogla datirati od jednog izvjesnog posebice važnog dana. Pokret ilirsko-hrvatski razvijao se je u sitnijim razgrancima već početkom vijeka. Gajeva »Danicza« i njegove »Novine horvatzke«, izlaze istom godine 1835. Ipak god. 1830. ima svoju važnost po tom, što je godina preokreta t. j. sada se iza najmalodušnijih zaključaka saborskih javljaju prvi znaci otpora, koji će doskora odjeknuti i

u saborskim zaključcima od g. 1832., kadno se u saboru javlja sasvim odlučni duh. God 1830. značajna je i po tom, što je u njoj izišla na svijetlo Gajeva osnova o pravopisu, koja je imala knjigom sjediniti narod. Ta je knjižica već očiti znak preporoda duhovnog, kao što je neposredno za tim znak preporoda političkog »Disertacija« grofa Janka Draškovića.

Misao je hrvatskoga preporoda u tom, da sav narod sjedinjen bez obzira na koristi staleške očuva u prvom redu pravo svojega jezika u društvu, u školi i u saboru; da sakupi svoje sile na polju prosvjetnom i gospodarskom, da stupi u red probuđenih naroda zapadne Evrope, određujući vlastitim probuđenim silama svoju budućnost. Ilirizam nije nipošto pokret isključivo književni, a ni pokret samo politički. Hrvatski budioci ovoga vremena razviše se pod dvostrukim i oprečnim dojmovima. Prvo pod teškom morom domaćih prilika, koje su svjedočile o slabosti i zaostalosti tadašnjeg hrvatskog višeg društva i o nemoćnom mrtvilu kmetskog puka. Drugo pod dojmom velikih pokreta slobode, koji su potresali zapadom od francuske revolucije do opće evropske revolucije 1848. Ilirski pokret ima u svojim zamecima jednako mnogo veza sa općim stanjem u austro-ugarskoj monarkiji i na zapadu, kao što i sa usporednim gibanjima u slavenskim narodima. Njega su izazvali u isti mah i pritisak mađarski i slobodarski narodnosni polet novoga vijeka. U svom razvitku Ilirci će doživjeti, kako i odgovara spletenom i od različnih utjecaja odvisnom početku pokreta, iza plime također i osjeku u pogledu nekih svojih ideala. Razvoj

prilika poučit će i Gaja i njegove suradnike, da su njihove osnove išle predaleko. Ali u svojim zamasima hrvatski preporod imao je toliko uspjeha, donio toliko koristi, da ga nije moguće shvatiti ni kao djelo pojedinca, ni kao slučajnu posljedicu bilo čije volje. Mađarski povjesničari htjedoše omalovažiti snagu hrvatske narodne misli, koja se je očitovala u ilirizmu, pa namisliše rad Gajev i otpor hrvatskih sabora između g. 1832. i 1848. ponajviše pripisati utjecaju bečkog dvora i austrijske kamarilske politike. Međutim je taj utjecaj u stvari bio od neznatnijeg značenja, i mogao bi vrijediti više za ono doba hrvatske najnovije povijesti, u kojem je Ilirizam bio već izvršio svoje djelo. Pravo preporodno doba, to jest druga četvrt vijeka, koliko god nas zapanjuje kano čudo sa pojedinim svojim velikim predstavnicima, ipak je sasvim logička era u razvoju hrvatskoga naroda, era, koja odgovara i stanju duha u tadašnjem prosvijetljenom svijetu i nužnom prodoru toga duha u domaćem našem životu, kojemu smo osobine bili razvili kroz vjekove. Razumjeti razvoj i značenje hrvatskoga preporoda može se samo promatranjem usporednih prilika u političkom životu Evrope i u duhovnim pokretima mladih i na poprište izašlih naroda, među ovima i naroda mađarskoga, i napokon, što je možda i najglavnije, proučavanjem društvenih odnosa, kako su se pod utjecajem prevrata razvijali vani, a pod utjecajem naročito spletenih prilika bili utvrđeni kod nas. Ilirski pokret jest u isti mah pokret narodni i pokret društveni. Vrhunac preporoda je pobjeda narodne osebujnosti u odnosu prema Mađarima god.

1848. a isto tako i društvena reforma, kojom je već razvita građanska stranka proglasila ukinuće kmetstva.

U doba, kad se u Hrvatskoj u brošurama, nuncijima, saborima i spravišćima biju prve bitke Iliraca za materinsku riječ hrvatsku protiv presizanja Mađara, čitav evropski zapad već je davno potresen u svom negdašnjem tromom miru, kojega su u XVIII. vijeku ispunjali interesi vladajućih knezova i kabinetske borbe vlada, nepodvrgnutih nikakvoj odgovornosti osim dvorskoj. Francuski prevrat rušio je trulu zgradu iz temelja. U samom svom početku, kad se je treći stalež 17. lipnja 1789. proglasio francuskom narodnom skupštinom, i s tim prisilio ostala dva vladajuća staleža na suradnju, Francuska je od države dvora i velmoža postala državom puka t. j. građanstva, koje je i po svom broju imalo dvostruki broj zastupnika. Nekoliko dana kasnije doviknuo je Mirabeau u skupštini izaslaniku kraljevu: »Recite vi svojemu gospodaru, da smo mi ovdje na zapovijed naroda i da ćemo izaći odavle samo na silu bajoneta!« Za kratko kralj doista gubi svu svoju moć. Bastilla, u kojoj je vladar mogao bez suda zatvarati sebi nepoćudne, pada; i ne će trajati dugo, pak će sva vlast prijeći u ruke konventa, koji će tečevine puka braniti proti čitavoj natražnjačkoj Evropi. 20. rujna 1792. pobijediše francuske narodne čete Pruse, koji bijahu udesili »vojničku šetnju«, da upokore prevratnike. U pruskom taboru kod Valmyja nalazio se je i najveći njemački pjesnik Goethe. Začuvši za poraz, u kojem je oduševljena pučka vojska Francuza suzbila Pruse, Goethe je vidovito kliknuo: »Ovdje danas počimlje

novi odsjek povijesti čovječanstva«. I zaista, kako kaže Mignet, objektivni ocjenjivač revolucije, prevratom francuskim započinje se u Evropi doba novih država. »Prevrat ovaj nije samo preudesio vlast političku, on je promijenio sav unutrašnji život naroda. Još su uvijek postojali društveni oblici sredovječni. Zemlja bijaše razdijeljena na nazlobne si pokrajine, a žiteljstvo se vrstalo u zavidne si redove. Plemstvo bijaše izgubilo svu svoju moć, ako si i jeste sačuvalo bilo odličja svoja, puk ne imađaše nikakva prava; kraljevstvo bijaše neograničeno, a Francuska bijaše izvržena svim nevoljama ministarske svojevolje, rascjepkanosti uprave, staleških povlastica. Poredak ovaj pun zloporaba zamijeni prevrat ili revolucija drugim, koji bolje odgovara pravdi te bolje pristaje u naše doba. Na mjesto svojevolje postavi revolucija zakon, na mjesto povlasti jednakost; ona riješi narod razlika staleških, zemlju međaša pokrajinskih, obrt okova cehovskih, poljodjelstvo feudalne ovisnosti desetinskih tereta, posjed nasilnoga zabaštinjivanja, te je sve svela na jednu samo državu, jedno pravo i jedan narod«.

Ovaj golemi unutrašnji preporod prošao je dakako za Francusku u teškim mukama. Evropi je donio dva desetljeća neprestanog rata i jedno čudovište od vojskovođe i organizatora. Napoleon Bonaparte, naslijedivši revoluciju, vladao je doduše Francuskom samovlasno, i dao se kruniti carem, ali revolucija, koja je bila prevrat duhova, ustaljivala se pod Napoleonom u onim svojim plodovima, koji su izdržali kušnju. Sa pobjedničkim carskim orlovima, što ih je Napoleonova vojska nosila po

svim bojištima i zemljama Evrope, širio se je i novi duh, novo shvaćanje ideje narodnosne i prava puka. Pod Napoleonom biva ujedinjena Italija, a kad vojvoda Marmont »duc de Raguse« u Napoleonovo ime proglašuje ustanovljenje Ilirije t. j. sjedinjenog slovenskog i hrvatskog kraja, odcijepljenoga od Austrije, francuska vladavina uvodi znamenite poboljšice u upravi i pravdi, a odmah izdaje i svoj glasnik, u kojem hoće, kako izrično veli, na »arvackom jeziku« tumačiti namjere vlade. Nije puki slučaj, da je Matija Šporer, prvi Hrvat, koji je, poslije odlaska Francuza, tražio od austrijske vlade dopuštenje za izdavanje hrvatskih novina, bio Karlovčanin, i sin Hrvata, francuskog mairea (načelnika) u Karlovcu. Šime Starčević, kapelan u Lici i kasnije pop karlobaški, koji želi širiti znanje francuskoga jezika, potpuno je svijestan o važnosti čistoće narodnoga jezika. Podupirući Francuze, Starčević je i po naslovu svojih gramatika (»Nova ričo-slovica ilirsko francuska« i »Nova ričoslovica ilirička«) pravi prethodnik preporodnih misli. Francuska je, osnivajući republike, dizala na prva mjesta ljude pučke i htjela da svoju hegemoniju u Evropi podigne na narodnosnim i društvenim pokretima. S druge strane, kad je evropska reakcija rušila Napoleona, i ona je to mogla učiniti samo podupirući narodno probuđenje Nijemaca. Pruski rat protiv Francuske bio je rat Nijemaca, koji su tražili svoje narodno pravo. Pjesnici njemačke slobode ne osjećaju, da su pobornici reakcije. Na ovaj način napoleonski ratovi pridonose dvostruko pojačanju narodnosnog osjećaja po čitavoj Evropi, pače sve i do Moskve i Rusije, u kojoj je Napoleonov pohod prouzročio neviđeni do sada požar rodoljublja.

Pad Napoleonov smatran je, u širokim pučkim gomilama Evrope, kao pad demokratskog načela. Doista je vodstvo Europe u duhovnom pogledu poslije Watterlooa preuzela reakcija, koja je postigla vrhunac u t. zv. svetoj alijansi, ustrojenoj na ponuku Rusije. Mistički raspoloženi car Aleksandar I. pozvao je sve evropske države, da stvore programni savez na programu evanđeoskom i tobože pod vodstvom samoga Krista. Reakcionarni vođe tadašnje srednje i istočne Evrope, u prvom redu austrijski kancelar Metternich, nisu doduše radi religioznog zanosa primili ovu pobudu, ali su radi interesa revolucionarnim duhom ugroženih vladara i velikaša po čitavoj Evropi raspleli besprimjernu policijsku mrežu, vladajući bez privole naroda, no zato sa ogromnim četama pandura i doušnika. Pa ipak — pokreti slobode nisu se više dali ugušiti nikakvim sredstvima. Oslobođenje Grka pobudilo je filhelensku agitaciju, koja je diljem Evrope iskazivala simpatije i sakupljala potpore za boj Grka s Turcima. Sam lord Byron postaje vođom grčkim i umire slavljen od Helena i od čitave slobodarske Evrope.

Najbliži susjedi Hrvata, Talijani i Nijemci, koji su prosvjetno u to doba znatno utjecali na hrvatski sjever i hrvatski jug, znamenito su potreseni ovim novovjekim duhom narodnosti i slobode. Talijansko ujedinjenje za Napoleona nije bilo trajno, ali je uzdignuto kao ideal, koji će morati postati stalnom stvar-

nošću. Među Nijemcima širi se briga za sve plodove narodne predaje, pjesma puka, njegovi običaji bilježe se i nasljeduju; proučava se njegova priča i obrađuje njegov napjev. Herder stvara gotovo posebnu estetiku, diveći se pučkomu duhu ne samo kod Nijemaca nego kod svih naroda, a naročito kod Slavena, u kojima vidi neiscrpljivi izvor pitomih i plemenitih priliva za veliku prosvjetnu zajednicu uljuđenih naroda.

Prvi zametak svih ovih trzavica, u kojima se traže prosvjetne i političke blagodati za puk i s tim u savezu razvija narodnosna misao, nije dakle svagdje jednak. U Francuskoj utirao je puteve još u 18. stoljeću poglavito Rousseau sa svojim propovijedima o povratku k prirodnom životu, a još više sa svojom teorijom o društvenom ugovoru, prema kojoj podjela vlasti u državi počiva samo na međusobnim ustupcima, a ne na privilegiju božje milosti. U Njemačkoj zanos za narodne osebine javlja se kao izljev otpora protiv tuđinskog osvajača, a kasnije protiv moskovsko-bečke reakcije s Metternichom na čelu, koja se protivi njemačkom ujedinjenju. Sloboda, koja za Francuze znači prevlast njihova duha nad Europom, dobiva za Nijemce značenje suzbijanja francuske prevage. Kod potlačenih pak slavenskih naroda, koji ne sudjeljuju toliko djelatno u ovoj svjetskoj krizi, što ispunjava čitavu prvu polovicu XIX. vijeka, pridonijet će se danak novom duhu u tom, što će oni osjetiti potrebu da se istaknu kao narodnosne skupine i da suzbiju svaki pokušaj odnarođivanja naglašujući najtemeljnije čo-

vječje pravo, pravo vlastitog materinskog jezika u svim granama javnoga života.

To su pravo za sebe tražili i Mađari, izazvani na poprište centralističkim i germanizatorskim reformama Josipa II. U povijesti careva austrijskih, koliko su oni sve više ulazili kao vladari na područje Ugarske i Hrvatske, značajna je crta, koja se ukazuje kao pravac stalan i jednak kroz vjekove. Habsburgi htijahu kao bedem protiv Turaka, a opet i radi prodora na jugoistok Evrope, stvoriti carstvo, koje bi bilo vođeno iz jednog središta i učvršćeno vojskom i upravom, udešenom po jednakom redu i sa jednim državnim jezikom njemačkim. Bilo je vladara austrijskih, koji su uviđali potrebu, da se poboljša stanje puka, da se uvede dobra uprava i pošteno sudovanje, ali ove lijepe osnove imale su kao trajnu pozadinu težnju, da se cesarska vlast učini što apsolutnijom, da se namjesto staleških organa u saborima i županijama postavi neodgovorna komisarska uprava. Sve ove namjere opće državne reforme bile su uvijek vezane na to, da se pokuša unifikacija, koja je mjesto narodâ i narodnih osjećaja htjela stvoriti neki umjetni »državni« osjećaj. Za vrijeme Josipa II. prastari sukob između kralja i velikaša u Ugarskoj i Hrvatskoj svršio se je tako, da je Josip II. morao opozvati sve svoje naredbe protiv ustava, a njegovi njemački mjernici i činovnici morali bježati iz zemlje. Josip II. a i njegov nasljednik Leopold smatrahu se naprednim vladarima, ali je njihova reforma ostala neplodna zato, jer je neprirodno htjela sprečavati razvitak narodnosni. U Ugarskoj su ovim prirodnim

razvojem prilika staleži, zastupani u saboru, postali nosiocima narodne misli. Kad je Stjepanova kruna vraćena iz Beča, Mađari su slavili slavlje oblačeći svoja narodna odijela, tako da su i ženske nosile starinski čako. Pobjeda mađarstva nad germanizacijom silno je razigrala duhove, te su Mađari odlučili provesti znameniti korak: učiniti mađarski jezik jezikom diplomatičkim t. j. propisanim jezikom čitavog javnog života, dakle jezikom sabora, škole, uprave i suda. Sabor je do tada vijećao jezikom latinskim, kojim su se služili i uredi, i upravo je ovaj latinski jezik bio most za stoljetnu političku suradnju Hrvata i Mađara. Ugarski sabori od 1790. dalje, sve do konačnog preloma s Hrvatima, neprestano su pokušavali da ishode pravo mađarskog diplomatičkog jezika ne samo u Mađarskoj, nego i u Hrvatskoj. Mađari su svoju namjeru provodili i zaobilaznim sredstvima, uvodeći mađarski jezik ponajprije u latinske škole tadašnje Hrvatske. Hrvatski su poslanici ustajali proti tom nasilju braneći latinštinu. Protonotar Nikola Škrlec već je na kraju devedesetih godina XVIII. vijeka tražio i u vojsci hrvatski jezik, ako bi Mađari postigli za sebe mađarštinu. Mađari su dakle, poslije smrti Josipa II., u svojem narodnom pokretu naprama težnjama Beča slobodnjaci, a naprama Hrvatskoj nasilnici. Iz ovog dvojakog odnosa polaze i svi kasniji zapletaji u ovom hrvatsko-mađarskom sporu. Hrvati, da se, koliko je moguće, obrane od sve jače invazije mađarske, bit će prisiljeni da nastupaju prema Mađarima makar i natražnjački i zato će hrvatski poslanici u Požunu istupati protiv re-

forme o slobodi protestantske vjeroispovijesti s razloga, što su time mogli naglasiti, da pravo određivati tu slobodu imade za Hrvatsku samo hrvatski sabor. U kasnijem razvoju događaja, koji su vodili do Jelačića bana i do potpunog rascjepa s Ugrima, ponavlja se ovaj škripac mnogo puta. Košut i njegovi ljevičari postali su oslobodioci kmetstva u Mađarskoj, ali su htjeli to jače zarobiti Hrvate. Na hrvatskoj strani vođe narodnog preporoda imali su zadaću, da u jednu ruku održe ustavnu samostojnost Hrvatske, a u drugu ruku, da isticanjem historičkih ustavnih povlastica naprama Mađarima ipak ne okrenu putem, koji bi ih doveo pod prejaki utjecaj reakcije austrijske. Osim historičkih prava bilo je dakle Hrvatima u ovoj borbi, koja je kao borba o jezik predstavljala i boj o hrvatsku političku osebnost, potrebno još jedno uporište. Hrvatski su preporoditelji pozvali u pomoć moćnu snagu, probudivši i oživjevši osjećaj narodnosni i to ne samo kod plemstva nego u građanstvu i u nižem svećenstvu. To je probuđenje rođeno od vremena samoga, ali je neizmjerna zasluga Gaja i njegovih drugova, što su u taktici prema svim mađarskim pokušajima uspjeli spojiti dva načela, načelo p r a v a i p o n o s a s t a r i n e sa načelom zapadnom napretku nalike o r g a n i z a c i j e s v i h h r v a t s k i h n a r o d n i h s i l a. Ilirizam je probuđenje Hrvata i prvo sređivanje narodnih redova naprama svim pitanjima, što ih je nosio novi vijek. Njim je stvoreno h r v a t s k o d r u š t v o, koje je dalo biljeg i zametak čitavom kasnijem razvitku narodnih snaga.

Bila je ova zadaća preporoditelja s tim teža, što su još njihovi očevi proživljavali doba odreknuća, mlohavosti i nesigurnosti, kojemu gotovo nema primjera ni u onom tužnom vremenu, kad je hrvatska predstavljala »ostatke ostataka negdašnjeg kraljevstva hrvatskog«. Prilike u Hrvatskoj i Slavoniji na domaku novog vijeka bijahu tim bolnije, što je iz narodnih redova sve više iščezavalo ono više plemstvo, koje bi po svom bogatstvu i ugledu moglo putem sabora predstaviti narod, krepko i ponosno. Ustav je Hrvatske u to doba sasvim feudalan, ali najbogatija hrvatska vlastela odaljuju se od hrvatskih javnih poslova. Gospodari velikih slavonskih spahiluka poprijeko su odnarođeni i troše svoje novce po svijetu, odgojeni u nenarodnom pače i protunarodnom duhu. U Hrvatskoj predstavlja narod ponajviše malo plemstvo i svećenstvo, a u tom plemstvu ne bijaše toliko snage, da bi se moglo uspješno suprotstaviti težnjama, koje su išle za konačnim komadanjem hrvatskoga zemljišta. Marija Terezija je Hrvatskoj doduše bila pridružila grad Rijeku s kotarom, ali je za uzvrat tražila, da se izvlaste plemićki posjedi, koji leže uz zemljište krajiško i na koje bi se naselili novi Graničari i s time još i povećali bespravni dio pučanstva, što je pripadao pod vojnički zapt i bio otet ispod vlasti banske. Dalmacija ne samo da nije pripojena Hrvatskoj, nego je zajedno sa krajem, koji je sezao sve do Save, bila pukim predmetom pazara, kod mirovnih ugovora sklapanih s Napolenom poslije austrijskih poreza. Od hrvatskog teritorija oteti krajevi pripali su Napoleonu zato, jer je — kako

reče sam car Franjo II. — Hrvatska morala da pridonose tu žrtvu čitavoj državi. Tako su Hrvatsku komadali u dva maha, ali kad je napokon požunskim mirom to zemljište oslobođeno od Francuza, ono nije vraćeno Hrvatskoj, nego je pripojeno upravi južnih austrijskih pokrajina. Josip II. bio je potisnuo plemstvo i svećenstvo, Franjo II. cijepao je hrvatsko zemljište bez pitanja sabora. Nije čudo da je hrvatsko plemstvo očajavalo bojeći se očitog raseljenja, i prirodna posljedica ovog straha bijaše, da se je to plemstvo uteklo sasvim pod zaštitu ustava i onog elementa, s kojim je u zajednici moglo obraniti kako tako svoje bivstvovanje, to jest Mađara. U Mađarskoj pokušaji germanizacije bijahu suzbiti velikim narodnim pokretom, u kojem je sudjelovalo velikaško plemstvo, među ovim i osnovatelj mađarske akademije znanosti. U Hrvatskoj nema ovog oslona na jake feudalce, koji bi narodno osjećali, a puk i ne postoji; to je bespravan kmet bez škole ili pak vojnički rob u Krajini. Hrvatska nema u to doba ni pravog prosvjetnog ni pravog političkog središta. Zagreb je mali grad, koji nije na prelomu vijeka dostigao još ni deset hiljada stanovnika. Vodeći društveni razred govori latinski i njemački. Na dvoru je hrvatski oslon slab; Hrvati nemaju ni na svom ni tuđem jeziku nikakvog organa, u kojem bi razložili svoje tegobe. Za pritužbe je jedino povoljno mjesto požunski sabor, a u požunskom saboru su Mađari umjeli u svoju korist upotrijebiti sudbonosnu odluku Hrvata od godine 1790., kojom je uprava Hrvatske predana ugarskom namjesništvu. Plemstvo hrvatsko, u očaju radi cesarskih re-

forama i bojeći se ponijemčenja, bilo se predalo sasvim u ruke Mađarima. Kad je pako s ove strane zaprijetilo uvedenje mađarskog jezika za javne službe, koje bi otelo te službe domaćima, saborski poslanici Hrvatske prosvjedovali su navodeći sve ustavne i praktične argumente protiv namjere Mađara. Malodušno popuštanje neposredno na pragu ilirskog doba dokazuje potpuni očaj ovog staleškog hrvatskog predstavništva. Zaključak, kojim se napokon dopušta postepeno uvođenje mađarskog jezika ne samo u školi nego i u uredima, izmamio je Pavlu Stoosu gorki uzdah pjesnika, da Hrvati napokon hoće i svoj jezik zaboraviti te postati drugi narod. Smičiklas, povjesničar razvoja hrvatske ideje, govoreći o ovoj dobi, pita, kako bismo mogli objasniti ovu tužnu pojavu, pa zaključuje, da je mađarski pritisak, kako kasniji događaji pokazuju, gorko uvrijedio narod, koji nije mirno primio zaključak saborski. Riječima Smičiklasa možemo pridati još jednu argumentaciju. Ako promotrimo ovo trajno oslanjanje hrvatskoga plemstva na Mađare u doba, kad je revolucija po Evropi uništavala privilegije plemstva, moći ćemo ga usporediti sa onim postupkom, kojim je na pr. francusko plemstvo iz emigracije kušalo braniti svoje privilegije. Francuski su emigranti sudjelovali u ratu protiv vlastite domovine i naprama tomu propusti, koji su učinjeni sa strane Hrvata, u doba centralističkih pritisaka iz Beča, mogu biti shvaćeni, ako i ne oprošteni.

Mi ćemo još i kasnije vidjeti, koliko može kod maloga plemstva — primjer je Turopolje — prevladati slijepi staleški interes; ali

sve ove olakotne okolnosti nisu ni potrebne, ako se uvaži, da je to pokoljenje bilo na posljednjoj svojoj točci. Već sabor god. 1832. istupa muževno u obrani protiv Mađara, a ne će proći nego nešto više od deset godina, te će Gaj izvojevati odlučnu pobjedu nad posljednjim predstavnicima minulih vremena, koji su htjeli produžiti ovu uskogrudnu staleško politiku. Svakako postoji povijesna činjenica, da onih tridesetih godina redoviti ustavni put nije bio dostatan, da se suzbiju presizanja mađarska. Ilirizam pozvao je mjesto staležana boj čitav narod i godina 1848., kao konačna katastrofa obostranog sukoba, rat je naroda proti narodu, sa dobrovoljcima na obje strane. Ilirizam je dakle, promatran u ovom hrvatskom odnosu prema mađarskim prohtjevima, jedna bitna demokratizacija hrvatske politike, pak ćemo vidjeti, da i sam grof Janko Drašković u svojim političkim pogledima na nove prilike nije samo ustavnjak nego i narodnjak, što više predvodnik puka, kojemu hoće da učvrsti snagu i uskori napredak. Razlika između starijeg i mlađeg pokoljenja bila je u tom, što su starci pobijali mađarski jezik ističući ljepotu i vrijednost latinskog jezika; dok je ilirska mladež osjećala, da za održanje hrvatske individualnosti narodno-političke u sukobima, koji su se pripravljali, ne dostaje ni zid latinštine ni bedem ustava, već je zato potreban onakav zamah narodnog osjećaja, s kakovim su branili svoja narodna prava već probuđeni susjedi Hrvatske. Gaj je još kao dijete, slušajući priču o Čehu, Lehu i Mehu osjetio, koliko raste vrijednost

njegovoj rodnoj Krapini zato, što je ona po svojim gradinama vezana o veliku prošlost sveslavensku. Jednakim su ga smjerom upućivali i pokušaji slavenske znanosti, kojima bijaše svrha dokazati, da su prastanovnici Evrope bili Slaveni. Kao što je njemačka romantika osnivala ćudoredni udio Nijemaca u evropskom preporodu na vlastitostima pučkog duha, tako su i prva desetljeća devetnaestog vijeka označena kod svih slavenskih naroda »slavenskim mesijanizmom«, to jest uvjerenjem, da će Slavenstvo svojom pitomošću i plemenitošću donijeti preobraženje i mir svijetu. U književnim uspomenama prošlosti, u narodnim običajima, u Kačiću i Gunduliću, mogao je Gaj naći dovoljno hrane za svoju apoštolsku ideju Ilirije. Narodno probuđenje u znaku ilirizma imalo je sjediniti sva narječja i nametnuti pravopis spretan i opći. Ime ilirsko sjedinilo bi sve Slavene juga, koji su po Gajevu uvjerenju doista bili prastanovnici Ilirije. Ona drevna Ilirija, nikad nepokorena od Rimljana, lebdila je Gaju pred očima kao zaštitnica svih rascjepkanih slavenskih snaga na jugu Europe. Znanost nije potvrdila Gajevu teoriju o Ilirima, koji bi bili naši praroditelji, premda je Gaj do svoje smrti vjerovao u slavenstvo Ilira. Ilirizam nije ni uvijek jednak pojam, jer su mu neki od Iliraca davali šire a neki uže značenje. Među Ilircima bilo je zanesenjaka, koji nisu govorili samo o slovinskom narodu nego o narodu slavskom, smatrajući sve slavenske jezike samo narječjima u jednom te istom narodu. U »Danici« provedeno razgraničenje Ilirije zauzimlje slavenski Jug do granice tadašnje Srbije,

zapremajući Štajersku, Kranjsku, Istru, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, Južnu Ugarsku i Hrvatsku-Slavoniju. Vjekoslav Babukić u prvom broju »Danice« pjeva o Daničinom dobromu srcu, koje ljubi sve stare Hrvate, Srblje, Bosnu, Hercegovce brate, Slavonce, Štajerce i Kranjce i Gorotance, »jer su ovo braća od starine, sinci dragi jedne domovine; svi su ovo Horvaćani bili, zdravi bili, rujno vince pili!« U tijeku godina, osobito s mađarske strane, pridavala se ovoj Gajevoj zamisli također politička crta, kao da bi Gajeva Ilirija imala biti neki dio države »Panslavije«. Gaj je doduše bio i u Rusiji i odanle donio potpore za svoje djelovanje, ali se iz njegovih dopisivanja i tumačenja ilirizma nikako ne može ustvrditi, da bi Gaj bio pod Ilirijom mislio nešto drugo nego duhovno sjedinjenje. Njegov, kako svjedoči Kurelac, najveći učitelj u slavenskoj ideologiji bijaše Kolar, a ovoga je isti Gaj držao sasvim nepolitičkim duhom. Gaj je u društvu, u kojem se je kretao u mladosti, u školi, koju je svršavao na njemačkom i u svojim prvim nastojanjima oko narodnog buđenja u đačkim godinama, jasno providio, da bezlična masa, koja je nesvijesna i nepokretna, ne može nositi na leđima teret obrane narodne osebnosti. »Narod bez narodnosti je tijelo prez kosti«, to je lozinka »Danice« i u toj lozinki Gaj upravo zorno prikazuje mlohavost trupa gomile, koji nije vezan kosturom narodnosti. Da bude narodnost, trebalo je prije svega približiti dijelove naroda, koji se nisu razumjeli, stvorivši jedan pravopis i uzakonivši jedno narječje. Pravopis je prva briga Gajeva i dokaz je njegova daleko

u budućnost dosežnog duha, što je njegov pravopis u glavnom i kasnija hrvatska ortografija. Proučavanje ilirskog pokreta gdjekad je preveliku važnost dalo ovom dijelu Gajeva rada; jer uza svu pravednu i dostojnu ocjenu Gajeve pravopisne reforme, treba ipak reći, da Gaj nije bio filolog po svojim nagnućima, nego po nuždi prilika. Istina — pravopis i jezik zauzimlju prevažno mjesto u Gajevom dopisivanju za prvih godina »Danice«, ali pravopis i jezik bijahu Gaju sredstvo, a ne cilj. On je i tu postupao kao genijalni stvaralac. Njegovo »rogato e« upravo je slovo simbolično. Ne htijući, da zadire u razlike narječja, Gaj je htio uvesti taj svoj »ě«, ostavljajući čitatelju na volju, da ga čita ikavski, ijekavski ili ekavski. To nije misao gramatičara nego misao političara; isto tako, kad bude stao izdavati svoju »Danicu« i svoje dnevne novine, Gaj ne će naprečac nametnuti svoga pravopisa, da nađe čitatelje i da ne odbije konzervativce. U prvom godištu Gaj zadržava stari »horvatzki« pravopis. Ovim istim putem nastojao je da ilirskom idejom poda narodnoj borbi za materinski jezik što čvršći temelj. »Ilirska narodnost« imala je opsezati granice šire od granica hrvatske narodnosti. Gaj je zamišljao, dakako samo u prosvjetnom smislu, jednu zajednicu, koja bi naslijedila tobožnju pradavnu zajednicu ilirsko-slavensku. Vremena su pokazala, da je Gajev ilirizam ostao ograničen poglavito na Hrvate. Srbi su ga, osim prerijetkih iznimaka, odbili u ime pravoslavlja i svesrpstva; kod Slovenaca Vraz je doduše čisti primjer Ilira, ali je i od samog Prešerna proklinjan kao slovenski uskok.

Gaj nije nikad zaboravio svojih velikih veza diljem slavenskoga svijeta, i njegova ilirska misao ostat će u povijesti slavenstva kao živi primjer hrvatske slavenske mesijanističke ideje. Ali već skora godišta Gajeve »Danice«, a pogotovo njegovih »Novina« pokazat će, da je ilirizam do godina četrdesetih već izvršio svoju zadaću u pogledu sjedinjenja naroda u jednom pravopisu i u jedinom književnom jeziku i, prešavši na polje političko i organizatorno, utvrdio se, kao pokret hrvatskoga društva, hrvatskih skupština i hrvatskih prosvjetnih institucija. Preporod je nosio plodove upravo u ovoj posljednjoj fazi, onda kad su Gaj i Drašković vodili ilirsku političku stranku. Kao najveći uspjeh rada Gajeva s pravom se ističu njegove pobjede u županijskim restauracijama, po kojima su potpuno izbrisane tužne uspomene od god. 1790. Gaj je sa svojim drugovima pohrvatio Zagreb i Hrvatsku složio u jednu narodnu frontu. Ante Starčević, upitan o svojoj političkoj prošlosti godine 1871. reče: do godine 1848. među Hrvatima ne bijaše stranaka »svi mi bijasmo Iliri«. Ilirizam je dakle u svojem najmoćnijem biću hrvatstvo onih godina, koje su dovele do otkaza svake veze s Ugarskom i do golemog prodora hrvatskog suvereniteta u godini 1848.

G A J

Ljudevit Gaj sin je krapinskog ljekarnika i matere, koja ga je u ranoj mladosti učila, da ljubi i pomaže siromake. Porodica je imala austrijsko viteštvo, ali ni pleme ni imetak ne odrediše Ljudevita onim čudesnim vođom, za kojega nije bio biran, nego rođen. Još kao đak, Gaj u Budimu štampa knjižicu od 27 strana, i u njoj rješava prevažno pitanje pravopisa. »Dajte«, dovikuje Gaj domorocima u tom spisu, »da sada u vremena mira vitezi u duhu budemo!« Jer je sramota, da se materinski jezik Hrvata, o kojem su najveći muževi naroda s ljubavlju govorili i krvcu za nj lijevali, tako slabo goji, te bi se i u tamni grob mogao zakopati. Novi pravopis treba, da se pridigne prosvjeta i književnost naroda i da »Hrvate približi slavenskoj braći«. Dvije godine kasnije, Gaj je po svršenim naukama u praksi kod odvjetnika u Zagrebu i u tom neznatnom položaju on traži dopuštenje, da smije izdavati novine, i to ne samo književne, nego i političke. Sve, čega se je Gaj pothvaćao od svojih najmlađih dana, radio je bez najmanje sumnje o uspjehu, Njegova je nadarenost bila svestrana,

ali je kud i kamo jače prevagnula duboka vjera u sebe samoga, koja ga je učinila vođom. U mladosti je pisao njemačke pjesme i pripovijesti, sabirao kao đak narodno blago, opisao na latinskom jeziku svoje rodno mjesto, slagao građu za hrvatsku povijest i ostavio poslije smrti omašan rukopis »Dogodovština velike Ilirije«, koji nije niti štampan. Pjevao je u »Danici« davorije, pisao bezbrojna pisma, radio za svoje novine, sastavljao osnove za proglase. Ali nikad nije Gaj sanjao o slavi, koja bi bila samo književnička. Ante Mažuranić, koji je s Gajem sudjelovao kod priprava za izdanje novina, zapisao je duboko opažanje, da je Gaj sebe držao izabranikom božjim i da su ovu tajnu njegova poziva osjećali svi oko njega. Svi veliki pokretači povijesti imadu ovo nikad neizrečeno uvjerenje, kojim svladavaju događaje i hrle naprijed s djetinjim predanjem. Za genije ove vrsti ne postoji nemogućnost; oni imaju vjeru, da se daleka budućnost može prikratiti i ono, što se osrednjim ljudima čini nevjerojatnim, da se može ostvariti brzo i bez poteškoće. Gajevi uspjesi u preporodu zaista su čudo. Već godine 1835. pjeva Ivan Mažuranić Gaju odu, u kojoj ga uspoređuje sa mitskim polubogom. Strašnom su bukom ozvanjali stožeri svijeta, ljuti su vjetrovi mutili zemlju vihorom, a more neverom (olujom). Ledeni je Velebić vrhove svoje u snijeg sakrio, iz mrzlih kotara izsrnuo je sjever na hrvatsku zemlju, tamna je noć nadvisila svoje mrakove, da maglom sakrije slavljansku zvijezdu.

Al' tada Gay bogovom svoju zavitje pobožnost,
Višnjim tad bogovom Gay za tišinu moli.

Gaj, koga je pogledala pri porodu milim pogledom Melpomena, bije molbama nebo. »Eole, oče! pogledaj kako ljuti sjever muti Adriju, kako je crna noć mrkim odijelom ogrnula Savu, ter hrvatskom suncu granuti ne da! Što je tebi bogobojni skrivio narod, Eole! Ah, ako još u tvojem srcu što mogu molitve, veži sjever i tjeraj ove mrake.

O kim da te zovem imenom kim, Gaye? Prometheus
Mi se vidiš isti zvezdami kad se boriš.
O da zaisto! jer on božanskom duhove vatrom
Jilu poda a ti ledove srdca tališ.
On jednu višjem sustegnuše iskru Olympu,
Ti cělim' sanene zvezdami luči grijaš.
Al njega caucaskom' izložiše tebi povoljni
Jupiter orliću trim prikovana nadom.
O triput boljše zadobiv ti od neba ždribe!
O nikadar našim zabljivi Gaye nědram!
Kasno bude tebi gradit oltare potomstvo
V srdcu i na njih ti hvalu vužgat hotje.
O kim da te zovem imenom kim Gaye? Prometheus
Mi se vidiš isti, s zvezdami kad se boriš!

Mažuranić slavi Gaja, kano Prometeja, koji je ljudima donio oganj, ali je Gaj veći, jer je svojim ognjem rastalio sledena srca. A koja je to vatra, kojom je sjao i toplio Gaj, koja je to sila, što je sve ljude pokretala s njim i za njim? To nije bila jasnost, jednostavnost misli same, niti hladno razumno objašnjavanje narodnih potreba. Gaj nema u sebi ništa učenjačko, on nije tihi radnik za stolom i pri lojanici, on je pun života u sebi, i oživljuje svaki

krug, u koji dođe. Gaj očarava ljude snagom govora i svi, koji su ga poznavali, ističu ovu magičnu njegovu moć. Kurelac kaže, da su njemu i njegovim drugovima Gajeve riječi medom mirisale. Ante Mažuranić tvrdi, da je Gaj u par časaka znao razoružati najtvrdoglavijeg protivnika, a Šenoa opisuje svoj prvi susret s Gajem u njegovoj knjižnici, ovako: »Sve je bilo tiho tajanstveno, i sam vazduh bijaše nekako čudan, kao što obično u knjižnicah biva. Pred mene iziđe čovjek nevelik, odebeo, odjeven u crno. Valja mi reći, da sam onda prvi put vidio Gaja. Čovjek imao je kratak vrat, dugoljastu glavu, na kojoj bijaše prosijeda kosa, vrlo pomno počešljana. Žućkasto lice bijaše pomno obrijano, samo se spuštali nad usta hrvatski brci. Usko, visoko čelo, znak žive fantazije, bijaše glatko, nos fin, a dolnji dio lica gotovo odebeo. Sav pojav Gajev bijaše fin, gotovo kavalirski. Nešto pako dirnulo me osobito. Gajevo oko! Bijaše neveliko svijetlo modro, s velikom zjenicom. Al ta modrina imala je u sebi demonički čar. Katkad, kad bi Gaj razmišljao, kad bi koga slušao, ukočilo bi se oko gotovo do mrtva, kao da je stakleno. Ništa nisi mogao iz njega čitati, a l k a d j e g o v o r i o, s i p a o j e m u n j e. Gaj je imao fine, pune vazda žive ruke, a na donjoj strani onaj veliki briljantni prsten, što mu je poklonio car Ferdinand, i radi koga je mađarski šovinista Kubinji u ugarskom saboru digao toliku buku, pitajuć palatina: »Zašto je Gaj od cara dobio prsten!?« . . . Ne pamtim toli čudna glasa, kao što je bio Gajev. Ne bijaše u običnom govoru zvonak i sladak, da ti medom umije pridobiti srce, al vazda

pun, dubok, često patetičan. Nu kad je orio, kad bi mu uz to iz tamnog žutog lica bljesnulo blijedo oko, p r i m i o t i s e j e G a j e v g o v o r d u š e č a r o b n o m s i l o m, da mu nisi mogao odoliti. Samo čovjek, koji je Gaja čuo govoriti, može si protumačiti onaj silni preokret duša za dobe ilirske. Takav čudan glas morali su imati vjerski zanositi propovjedači, koji su znali živom žarkom riječi obujmiti, prekrstiti tisuće ljudi . . .«

Ovaj Šenoin Gaj već je starac. Kakva li je snaga morala biti tek u mladića! U mladosti sugestivna moć Gajevih riječi morala je doista imati nešto mistično. Još dok je boravio u Grazu na višim naukama, Rakovac mu piše, da ga u Zagrebu čekaju svi. Glas o Gaju pronio se tako, da ga svagdje susreću s udivljenjem; u pismima nazivlju ga najlaskavijim naslovima. On je rumeno sunce, prečestiti gospodin doktor, krasni Lujo, jedini gospodin »počitajemi gospodin, horvacko, slavonsko, dalmatinske narodnosti duša i južne Sveslavije kruna« (naslov u pismu Franje Biljčevića sa tri uskličnika!!!) Na putovanjima diljem »Ilirije«, Gaj je oko četrdesetih godina dočekivan poput triumfatora. Kolar je već za života tražio za Gaja Pantheon, a proglas bečkih Slavena od god. 1848. zove Gaja jedinim čovjekom, koji je sposoban davati narodu pravac. Gaj je sve niti držao u svojim rukama, a sva srca podlagao sebi govorima svoga apostolata. On je imao genijalna svojstva čovjeka čina, ne krzmajući nikada u časovima, koji traže odluku. Gaj umije uvijek odabirati sredstva, koja ga dovode do pobjede. Mogao je dobiti odmah dopuštenje

da izdaje književni list, ali se nije htio zadovoljiti s time, znajući, da će mu jednom kao vođi naroda trebati novine t. j. svagdašnji politički glasnik. »Novine horvatzke, techaj prvi broj 1.« izašle su 6. prosinca 1835. Njihov »utemeljitelj, učrednik i izdavatelj dor. Ljudevit Gaj« ne štampa ih isprva niti svojim pravopisom. Njemu je do toga da prije svega sabere čitatelja i da ne povrijedi onu ponajviše svećeničku književnost, koju je, u predilirsko doba, predstavljao naročito Toma Mikloušić, sa svojim stoljetnim kolendarom. »Novine horvatzke« štampane su u četvrtini i u skromnom opsegu od dvije do četiri stranice. List donosi o vanjskoj politici isključivo službene vijesti, o domaćim stvarima rade samo rubrike imenovanja i nesreća. Vidi se, da i čitatelji traže od uredništva nove rubrike. Poslije nekoliko brojeva novine donose burzu i malu lutriju. Sredstva izvještavanja su skromna i preskromna. Za primjer se u 14. broju nalazi ova bilješka u rubrici »Turzka«: »Ako je istina da je turski car ubit, kako talijanske novine poleg grčkih od 18. prosinca pisahu (gledaj naš broj 11.) tako se je to najdalje dana 15. ili 16. prosinca pripetiti moralo. Glasi iz Carigrada došavši 14. prosinca, od toga ništa ne spominjaju; ako se dakle nije štogod zgodilo, još dana 15. i 16., tak bi moral ov glas vu grčkih novinah izmišljen biti. Metemtoga čekamo naskorom noveše glase dobiti, ter što god bude našim čitaocem brez štentanja oglasiti hoćemo«. Ovaj broj je od 21. siječnja, dakle mjesec dana iza toga ubistva sultanova! Vijesti prvih naših novina na hrvatskom jeziku u Zagrebu nisu ni brze ni

obilne. Cijena je novinama zajedno s »Danicom« tri forinta na pol godine, a pretplaćivalo se prema samom proglasu u »cz. kr. priv. novinarnici horvatzkoj« u Gospodskoj ulici 103. Idejne propovijedi o ilirizmu nosi »Danica«, koja je proračunana za zreliju inteligenciju; »Novinama« je svrha, da se uvuku u kuće, i da zadovolje na hrvatskom jeziku radoznalost množine. Gaj u njima isprva ni ne prati saborske zaključke; politička je kronika iz Austrije i Ugarske gotovo jedino dvorska. Ali već četrdesetih godina iste ove neznatne novinice bit će borbeni politički organ, u kojem će veliki dio ispunjavati polemike sa mađarskom publicistikom. Gaj je znao birati časove za svoje postupke; tajna njegovih uspjeha kod ljudi bila je u uzvišenoj snazi njegova govora, tajna uspjeha njegovih poduzeća bila je u njegovoj neumornoj i praktičnoj brizi, i u točnoj psihološkoj upotrebi sredstava. Porast »ilirskih narodnih novina« (kako su se u svojem nastavku zvale »Novine horvatzke«) u opsegu i ugledu ravan je porastu Gajeve agitacije. Novine, kano pisana riječ, koja se neprestano i dnevice obraća na ljude, bijahu najpodesnijim oružjem onda, kad je borbu o jezik trebalo prenijeti na sasvim političko polje. Sva Gajeva providnost očituje se u tom, što je uporno kroz tri godine tražio dopuštenje za političke novine, a kad ga je dobio, onda nije svojom politikom htio preplašiti nikoga, nego je najprije prodirao sa jedinstvom jezika i pravopisa. U političkom radu Gajevu prevažna je točka njegov odnos prema svećenstvu. Svećenstvo je prema težnjama novoga vremena bilo dakako konzervativno, molitve-

nici i svećenička književnost bijahu pisani kajkavski i starim pravopisom. Gaj je prozreo, koliku će važnost imati po čitav ilirski pokret odluka zagrebačkog Kaptola o jeziku i pravopisu. I premda je, osobito u Grazu, bio usisao liberalne ideje od profesora, koji su bili nadahnuti jozefinskim duhom, Gaj je u sporu o protestantima stao na stranu svećenstva. U svom kolu umio je Gaj sjediniti i Draškovića i Nugenta i Jelačića, kano i bezjake Kurelca i Babukića. Gajeva je kuća bila stalno sastajalište svih, koji su hlepili, da ga vide i čuju; nije bilo Slavena ni tuđinca iole uglednijega, koji ne bi posjetivši Zagreb potražio Gajev dom. Njegova putovanja neprestane su smotre narodnih ljudi. Umije da vodi deputacije u pravi čas u Beč, umije da miluje i da udari po potrebi. Negovo je djelo pobjeda nad Turopoljcima, pa ako je i krvlju srpanjskih žrtava morao biti plaćen pad dušmanskog bana Hallera i gonjenje Turopoljaca iz sabora, ta je žrtva doskora donijela imenovanje Jelačića, kojega je predložio i opet Gaj.

Gaj je pjesnik ilirske budnice »Još Hrvatska ni propala«. Ta je pjesma bojni poklik naroda, uvjerenog o svojem pravu na budućnost. Poklik je prešao iz domoljubnih koncerata i kazališnih manifestacija na ulicu. Hrvatska ne će propasti, dok smo mi živi, zaklinje se Gaj i zaklinje tim sav eto već probuđeni narod za borbu, koja se ne će više voditi samo riječju. Vrijeme traži davoriju, pjesmu rata; pa ako je marseljeza, kako reče Carnot, donijela francuskoj revolucionarnoj vojsci sto tisuća vojnika, pod lozinkom Gajevom »Još Hrvatska ni propala, dok mi živimo« izvojevane su sve pobjede Hrvata protiv mađarskih presizanja od god. 1832. do god. 1848.

Mađarska navala tih godina služi se novim oružjem. Pošto je na zajedničkom saboru u Požunu bilo nemoguće oboriti dokaze hrvatskih nuncija o municipalnim pravima Hrvatske, Mađari su uznastojali prenijeti svoje razorno djelovanje među same Hrvate. U svojim saborskim zaključcima doljna je kuća kroz godine nastojala, kako bi Ugarska makar obilaznim putem priključila sebi komad po komad hrvatskog teritorija. U zaključcima doljne kuće Rijeka s Primorjem nazivana je uvijek »ugarskom«, a za Slavoniju upotrebljavan je naziv »Tothország« mjesto zakonitog imena. Kod čitanja županijskih peticija tri slavonske županije navode se posebno od hrvatskih, sa jasnom svrhom, da se u tekst odluka uvede podvojenost Hrvatske i Slavonije. Već godine 1834. izjavili su Hrvati u Požunu, da kralj ne smije nikako dopustiti komadanje hrvatske zemlje, jer je na to prisegom vezan. Godine 1839. primljeni su u gornjoj i doljnoj kući zakonski prijedlozi, po kojima bi se mađarski jezik imao uvesti ne samo u urede, nego u vojsku i u školu. Kralj Ferdinand nije doduše potvrdio tih zaključaka, ali je značajno, da je grof Janko Drašković ovom prilikom predložio, neka se Hrvatska upravno sasvim odcijepi od Ugarske. Žilavi hrvatski otpor naveo je Mađare, da preko svojih huškača izazivlju nemire u hrvatskim županijama, pa i u Zagrebu samom. U slavonskim županijama tražili su potporu izdajica, da ishode zasebno zastupanje županija na saboru

i priklop Slavonije Mađarskoj. U Zagrebu je osnovano plemićko društvo pod imenom »Kasina«, koje je imalo širiti znanje mađarskog jezika. Dvije su bile tvrđe, koje je Mađarima trebalo osvojiti, da se nametnu, kao potpuni gospodari: zagrebačka županija i hrvatski sabor. Osvojiti upravu zagrebačke županije i prodrijeti u saboru sa »mađaromanskom« (od česa je kasnije postala riječ »mađaroni«) većinom — to se je imalo izvojevati s pomoću malog plemstva turopoljskog. Ovo seljačko plemstvo t. z. kosturaši bijahu vjerna četa svojih župana Josipovića. Danijel Josipović tadašnji župan plemenite općine turopoljske bio je radi svojih plemićkih nazora do skrajnosti odan Mađarima. U ilirizmu Josipović je osjećao novo vrijeme, koje nadolazi, pak je tu »revolucionarnu i panslavističku struju« zamrzio toliko, te je tvrdio, da bi radije bio Mađarom nego Ilircem, a jednom je pače i predložio, da se Turopolje odcijepi od Hrvatske i pripoji izravno ugarskoj vrhovnoj upravnoj oblasti. Malomu plemstvu umio je laskati time, što ga je htio uvesti u sabor sa pravima, koja nisu pripadala seoskim plemenitašima. Zaštićen od Mađara, a u mnogim važnim odlukama i od dvora, Josipović je ipak precijenio svoju moć, navaljujući u Požunu psovkama na zastupnike Hrvatske i dovodeći svoju oružanu četu turopoljsku na županijske skupštine u Zagrebu. Ljudevit Gaj nije krzmao, da silu suzbije silom. Da je turopoljski teror uspio trajno zavladati u Zagrebu, ilirizam, suzbijen na političkom polju, bio bi izgubio i sve svoje prosvjetno značenje. U svojem programu za izbor činovništva županije

zagrebačke od 31. svibnja god. 1842. »narodna stranka«, t. j. Gaj kaže, da treba izabrati prave »korenite Horvate«, koji će pored ustavnih ugarskih prava, čuvati i braniti također naše domaće municipalne stare hrvatske pravice svojim domorodstvom, koje izvire iz općenite (sa Dalmatincima i Slavoncima) narodnosti. Takovi Horvati jesu Iliri; Iliri su jedini pravi, iskreni i čisti Hrvati. U ovim je riječima dan politički, i to djelatni, program ilirizma na početku četrdesetih godina. Na županijskoj restauraciji god. 1842. pobijedila je neumorna agitacija Iliraca, pak su kao novi županijski časnici izabrani sami narodnjaci. Mađaroni ostadoše u manjini i započeše tučnjavu, ali biše istjerani sa birališta i ostaviše bojno polje pobjednicima. Ovim činom Ilirci primaju u ruke i potpuno političko vodstvo hrvatskog naroda u ime historijske pravice i žive narodnosti. Zato su i s protivne strane Mađari, poslije godine 1842., sve svoje strijele naperili protiv Iliraca i Gaja. Tu im je dobro došla i promjena na banskoj stolici. God. 1840. bijaše umro ban Vlašić, koji je mnogo podupirao hrvatske težnje i u zajedničkom saboru vjerno stajao uz hrvatske velikaše. Naslijedio ga je biskup Haulik kao zamjenik banske časti, i ovaj stalno na hrvatskoj strani, u svemu sporazuman s Gajem i s Draškovićem, ali zato nepovoljan Mađarima, koji ne dopustiše, da se Hauliku dade potpuna banska čast, i ne mirovahu, dok ne ishodiše kod dvora imenovanje stranca Hallera. Gaj je upotrijebio Hallerovu instalaciju, da ju načini velikim narodnim slavljem. Povorka, koja je instalirala bana, bila je

zapravo smotra ilirskih četa. Ilirci su nosili i vanjske znakove svoje stranke, narodne surke i crvene kape sa polumjesecom i zvijezdom. Ovaj »ilirski grb« bio je utisnut na starim banovcima, a pošto su ga našli na nekim prastarim novcima na području rimske Ilirije, Gaj ga je utisnuo na svoju zastavu. Grof Albert Nugent vodio je u povorci svoj banderij, konjaničku četu u narodnim odijelima i pod zastavom, a na čelu on sam u crvenoj serežanskoj kabanici i sa crvenkapom na glavi. Bilo je, kao da je po prvi put izišla na provod prava pravcata ilirska vojska; pozdravi banu bijahu takova sadržaja, da je Gaj mogao ovaj dan smatrati nastavkom pobjede kod restauracije, što je izraženo i kod svečane rasvjete grada u mnogobrojnim transparentima sa ilirskim lozinkama.

Međutim je Haller započeo svoje banovanje potpunim preokretom. Mađare je ovo ogromno ojačanje ilirskoga pokreta preplašilo, te su pokušali posljednje sredstvo i postigli na dvoru zabranu ilirskog imena. U pomoć Mađarima došle su dvije natražnjačke sile, Rusija i Turska. Pošto se je ilirizam lijepo širio u Bosni preko fratara, Turska se je pobojala ulaza naprednih ideja, a Rusija ojačanja katolicizma na Balkanu. Intervencija ovih dviju vlasti u Beču i spletke Mađara prinudiše slabića kralja Ferdinanda, da je 11. siječnja god. 1843. izdao naredbu, kojom se zabranjuje ime ilirsko. Za Gaja je to bio nemio udarac, to više što su mu i neki Ilirci zamjerali, što je ilirskoj ideji dao tobože širi politički biljeg. Pored toga Gaj je vrijedio u očima ljudi kao miljenik dvora; ne-

davno su isti ovi Mađari, koji su postignuli kod dvora zabranu ilirskog imena, spočitavali ilirizmu, da iza njega stoji Austrija. Svakako je zabrana ilirskog imena bila znak, da su Ilirci na dvoru osumnjičeni kao što se je već ranije javljalo s mađaronske strane u Beč, da Ilirci pjevaju carsku himnu »Bože živi našeg cara«, na riječi »Bože živi našeg Gaja«. Pored sve žalosti, koju je izazvala zabrana imena ilirskoga, ona je ipak donijela i tu korist, da su Ilirci, očekujući ovu navalu iz Beča, jasnije označili svoj politički program. Ivan Kukuljević, kojemu će doskora pripasti važna odluka, da predstavlja i vodi mladež, piše o mađarskim sumnjičenjima u zagrebačkom njemačkom listu ovako: »Mi hoćemo da zaštitimo svoju konstituciju, svoja prava i narodnost, što smo sve dobili po zasluzi svojih djedova. A zar je briga oko prosvjete igdje grijeh? To je jedina tendencija ilirskih Hrvata i Slavonaca. Ima, istina je, kod nas nekoliko rodoljuba, koji s velikom čežnjom bacaju svoje oko na one krajeve preko Korduna, gdje su sinovi jedne majke kao robovi pod turskim jarmom, gdje živi kršćanski narod, koji je nekad bio s nama u zajednici. A ne obvezuju li se kraljevi naši kod krunidbe, da će te zemlje, u kojima gospoduju muslimani, a otete su hrvatskom plemstvu, opet povratiti pod onu vlast, pod kojom su bile? To je tendencija nekih rodoljuba, a donosi li ona pogibli Hrvatskoj, Slavoniji, Ugarskoj, ili čitavoj Austriji? Sve druge tendencije, koje nam podmeću, nijesu drugo nego tvorovi bujne fantazije. Svega će toga sumnjičenja nestati, ako Mađari priznadu svim narodima njihovo pri-

rodno pravo narodnosti i jezika. Dogodit će se to, dođu li do uviđavnosti, da nije možno ni na koji način provesti zamisao mađarskih rodoljuba, to jest sve narode jednim jezikom upravljati.« Na isti način, prvi novinar ilirski i glavni urednik Gajevih novina Bogoslav Šulek na koncu godine 1842. potanko objašnjava mladu povijest i zadaću ilirske misli. Jedinstvo jezično i pravopisno bio je temelj književnog napretka; to pravo ima svaki narod. Ilirizam jest u vezi s politikom, jer je »svrha njegova izobražanje cjelokupnoga naroda ilirskoga u Austriji i Turskoj živućega i to sredstvom literature«; ali Iliri to čine u granicama zakona. Simpatije spram Slavena pod turskim jarmom i ilirski grb nisu nikakva revolucija; nitko od Ilira ne misli stvoriti kakvo općenito carstvo ilirsko. »Ilirija su sve one države, gdjegod stanuje narod ilirski i taj narod može imati jednu literaturu, ali jedno carstvo iz ovih pokrajina učiniti ne bi uspjelo ni svjetobornomu Atili a kamo li nam slabim novinarom. U širem dakle znamenovanju ilirizam se odnosi samo na jezik i literaturu«. Ove riječi Šulekove nisu namjerice ublaživale neku tobože tajnu ilirsku politiku, naprotiv ilirska je politika poslije dolaska bana Hallera još više usredotočena na Zagreb i Hrvatsku. Bečki dvor je iza prosvjeda, u kojima je sudjelovala i visoka hrvatska aristokracija, ukinuo doskora zabranu imena ilirskoga u književnosti i u godini 1845. je natječaj za prvu stolicu hrvatskoga jezika raspisan kao za profesorat ilirskog jezika i književnosti. Međutim, ovo kolebanje dvora nije više imalo odlučne važnosti; Hrvati su u tom kolebanju osjetili još

više potrebu, da se što jače postave na vlastite noge. Ilirci su i bez svoga prvotnog imena sada već svijesna hrvatska stranka, u kojoj osobito mlađi članovi ne prezaju ni pred kojom zaprekom. Ne će proći dugo i hrvatska narodna stranka dobit će u političkom ratu krst krvi.

Ista ova spletka, koja je postigla zabranu ilirskog jezika, pokušala je osporiti i Gajevu pobjedu u županijskoj restauraciji od godine 1842. Dvor je radi restauracije naredio istragu i izbor činovnika proglašen je nezakonitim, a novi izbori određeni za 9. prosinca god. 1843. Restauracija se nije mogla obaviti, jer je toga dana Zagreb poplavilo seljačko plemstvo; bilo je uličnih tučnjava, u kojima su sudjelovali i klerici crnoškolci, a prolila se i krv. Ponovno bude određena istraga, i poslije dugih odgoda ban Haller je dopustio, da se iz listine birača izbace mnogi narodnjaci. Hallerova restauracija, koja se je svršila pravim uličnim bojem između vojske i naroda, imala se obaviti 28. srpnja 1845. Da se razumije uzrujanost narodnjaka treba znati, da su ilirski poslanici od god. 1842. do 1844. u zajedničkom saboru biti obruživani tako, te je Metel Ožegović morao uskliknuti, da je kao i kod pojedinih ljudi tako i kod svakog naroda glavna dužnost sačuvati samoga sebe. Mađari su uz potporu varaždinskog župana grofa Erdödya i turopoljskog komeša Antuna Josipovića bez privole Hrvata zaključili, da se za šest godina ima u Slavoniji i Primorju mađarski jezik uvesti kao uredovni. U Hrvatskoj pako, da se propisuje kroz osam godina mađarsko dopisivanje sa ugarskim oblastima i uvode se predavanja mađarštine u školi.

Turopoljci su imali dobiti osobno pravo glasa u hrvatskom saboru, koji bi na taj način dobio mađaronsku većinu. Restauracija od 28. srpnja 1845. imala je biti predigrom ovog ulaska Turopoljaca u sabor. Izbor se je obavljao u dva dvorišta banske palače, koja je bila sva opsjednuta vojskom. Birao se podžupan i glasovi su izbrojeni istom drugi dan t. j. 29. srpnja na večer. Haller je proglasio izabranim mađarona Josipa Žuvića. Turopoljci su ovoga svoga kandidata uz poklike iznijeli na stražnja vrata banske palače, dok su Ilirci izašli na Markov trg, gdje je bila postavljena vojska talijanske regimente. Na Markovu trgu čekao je mnogobrojni narod, osobito mladež, i među uzrujanim poklicima čuo se najednom pucanj. Pucano je iz kuće mađarona Ferića i ranjen jedan đak. Mladež je htjela provaliti u kuću, ali je vojska zapriječila prilaz i zatvorila sve ulice, koje vode s trga. Narod je demonstrirao, a vojnički zapovjednik naložio da se puca. Vojska je ubila, pucajući sa svih strana na sredinu trga, trinaest ljudi; ranjeno je dvadeset i sedam. Ogorčenje naroda diljem Hrvatske bilo je silno. Hallera je napalo i visoko svećenstvo kao zločinca, a varaždinska županija odsudila je »ovu brutalnu vojničku silu« kao upropaštenje čitavog ustava. Pogreb žrtava (među ubijenima bijahu dva odvjetnika, četiri plemića, 5 građana i 2 đaka) izazvao je u Zagrebu ogromno uzbuđenje, koje je donijelo svojih plodova u jesenskom zasjedanju hrvatskog sabora iste godine. Za taj sabor nije se, prema kraljevoj odluci, ipak smjelo dati pravo osobnog učestvovanja Turopoljcima, te je sabor po tom imao narod-

njačku većinu. Saborski su zaključci tražili neodvisnost hrvatske crkve i obnovu hrvatskog namjesničkog vijeća t. j. posebnu vladu za Hrvatsku. Odmah poslije sabora morao je odstupiti Haller; Haulik se vrati kao banski namjesnik. U zagrebačkoj županiji još su gospodarili Turopoljci, ali početkom god. 1846. odbio je kralj njihove dopise kao drzovite. U Ugarskoj se osjećalo međutim sve življe revolucionarno gibanje i trebalo je samo Košutovih napadaja na Hrvatsku, da dođe do otvorenog preloma.

Vrijenje u čitavoj Evropi prisililo je kralja Ferdinanda, da za konac studenoga 1847. godine sazove požunski sabor. Varaždinska županija stvorila je zaključak, da se povodom saziva zajedničkog sabora i odaslanje hrvatskih poslanika kao nuncija hrvatskoga sabora, koji će 20. listopada vijećati u Zagrebu, provedu ovi hrvatski zahtjevi: osnutak samostalne hrvatske vlade, pripojenje Dalmacije Hrvatskoj i uvedenje narodnog jezika u škole. U saborskoj sjednici od 23. listopada ustane Ivan Kukuljević i uz zanosne ovacije čitavog sabora predloži, da se hrvatski jezik uvede u škole i urede. Prijedlog je primljen u saboru slavljem, koje se je nastavilo na večer istoga dana bakljadom. Hrvatskim nuncijima za požunski sabor postavljena je dužnost, da zamole kralja za potvrdu saborskih zaključaka dakle i za potvrdu zaključka o jeziku, i traže za Hrvatsku s Ugarskom ravnopravno mjesto u kraljevskom naslovu. Poslanicima hrvatskog sabora osporio je ovlast u Požunu Antun Jo-

sipović, a Ljudevit Košut htjede da povede istragu o tom, da li su hrvatski poslanici zakonito izabrani. Posebni Košutov odbor trebao je da ispita i riješi »hrvatske smutnje« i u tu svrhu izrađen je prijedlog, u kojem Košut traži, da se hrvatska prava učine zavisnima od ugarskog sabora i da se Slavonija odcijepi od Hrvatske. U isti mah predložen je požunskom saboru zakon o mađarskom jeziku i narodnosti. Za Hrvatsku i Slavoniju (u zakonskom prijedlogu one se nazivlju »združene strane«) određuje se, da dopisivanje s vladom i s višim sudom ima biti mađarsko. Tim jezikom služe se u općenju s ugarskim oblastima ban, biskupi i župani, za županiju požešku, virovitičku i srijemsku vrijedi upotreba latinskog jezika samo kratki rok, a tako i za Hrvatsku. Za »ugarsko primorje« uvodi se mađarski i talijanski jezik. Svi novci, zastave i pečati dobit će ugarske grbove i natpise na mađarskom jeziku; taj se jezik ima obligatno predavati u svim školama. Ovi prijedlozi nisu nikad postali zakonom, ali su hrvatsko bansko vijeće pod predsjedanjem Haulika i sa sudjelovanjem svih hrvatskih zastupnika u Požunu prisilili na nove prosvjede. Spor je do kraja zaoštren u siječnju god. 1848. pri raspravi o indigenatu. Mađari su tražili da stranac, koji se želi udomiti u Ugarskoj ili u Hrvatskoj, mora znati mađarski; u stvari bi ovo značilo sustavnu mađarsku kolonizaciju u Hrvatskoj; kad je k tomu Košut javno porekao pravo Hrvata na vlastitu narodnost i narodno ime, bila je potpuno spremljena ona situacija, koja je prisilila Hrvate, da u mađarskoj borbi

za slobodu stupe potpuno na stranu austrijskog cara.

U ožujku god. 1848. prevrat bečkih sveučilištaraca i pučanstva urodi konačnim padom Metternicha i ukinućem cenzure. Proglašena je sloboda štampe i obećan ustav, a staleži »njemačkih i slavenskih država« pozvani su, da savjetuju cara o zakonodavnim i upravnim pitanjima. Mađari su, prateći ovaj nagli preokret u Beču, zaključili, da će od kralja tražiti posebnu mađarsku vojsku i odgovorno ugarsko ministarstvo uz parlamenat, u kojem će biti zastupan i puk. Košut je udesio svečanu deputaciju u Beč, koja je osim gornjih zahtjeva tražila ukinuće kmetstva i daća i jednake terete za sve. Hrvati su se oprli ovoj deputaciji, jer je Košut i prilikom ove deputacije htio zamoliti kralja, neka kralj izravna » hrvatske smutnje«. Najveći je uspjeh mađarske deputacije bio u tom, što su Mađari doista dobili odgovorno ministarstvo; osim toga stvoreni su i zaključci o demokraciji. U zajedničkom saboru ugarsko-hrvatskom, koji je vijećao u ožujku 1848., hrvatski su poslanici glasovali zajedno s Mađarima za ukinuće kmetstva i reformu sudovanja. Hrvati nisu bili tada dakle protivni demokratskim uredbama pa ni reformama u urbaru i u sastavu pučkog narodnog zastupstva, ali su i opet morali ustati protiv ustanova o domobranstvu, koje su se iz temelja protivile pravu hrvatskoga sabora glede obrane domovine i glede insurekcije t. j. glede narodnog ustanka. Buna u Lombardiji, bijeg austrijske vojske iz Milana i navještaj talijanskog rata, dali su u taj čas novu potporu ma-

đarskoj smionosti. Na hrvatskoj je strani trebalo raditi brzo i odlučno. Gaj je i ovaj put ispravno shvatio povjesnički hip. Politika prosvjeda nije više imala smisla. Još prigodom rasprave o indigenatu Košut je doviknuo hrvatskim poslanicima, da između Mađara i Hrvata može odlučiti samo mač. S Ambrozom Vraniczanijem Gaj hrli u Beč i tamo s pomoću nadvojvode Ivana ishodi imenovanje baruna Josipa Jelačića banom. Imenovanje je potpisano 23. ožujka, a dva dana kasnije sastaje se u »Narodnom domu« skupština Hrvata pod »provizornim ravnajućim odborom naroda hrvatskoga«, koji sačinjavaju Gaj, Kukuljević i Vraniczani. Vođe hrvatske politike nisu mogli čekati na saziv sabora; narod je uzeo svoju sudbinu u svoje ruke. Na ovom sastanku, koji je imao značenje hrvatskog konventa, postavljen je kao program: cjelokupnost Hrvatske i odgovorna vlada, pripojenje Krajine sa hrvatskom vojskom i biranim vojvodom, a u socijalnom pravcu ukinuće kmetstva. Rasprave u požunskom saboru trajale su dalje, ali za Hrvatsku nisu poslije ove narodne skupštine imale nikakve važnosti. Županije Hrvatske i gradovi redom zabacivahu dopise ugarskog ministarstva, a u travnju 1848. sam ban Jelačić službeno zabrani hrvatskim oblastima primati »od nikoga i od nikuda službene naloge«, osim od bana kao »vrhovnog zemaljskog poglavara«. Proglas Jelačićev od 19. travnja 1848. god. sadržava u jasnom obliku vrhovnu misaonu koncepciju, do koje su narod doveli preporoditelji. Jelačić naglasuje prije svega, da je imenovan banom p o s u g l a s n o j

v o l j i n a r o d a i da će p o v j e r e n j e n a r o d a cijeniti i uzvratiti, jer j e d i n o t o m u ima zahvaliti svoje odlikovanje, po kojem je u četrnaest dana od graničarskog pukovnika uzvišen na bana. Daljne riječi proglasa ne izriču samo prelom s Ugrima nego i p r e l o m s f e u d a l n o m p r o š l o š ć u h r v a t s k o m. U proglasu se izrično kaže: »Revolucija je srušila i potresla stare osnove socijalnog života narodnih i državnih odnosa, naročito naš odnošaj prema našoj staroj saveznici Ugarskoj«. Potrebno je odnošaj prema kruni ugarskoj postaviti n a n o v e o s n o v e, d o s t o j n e s l o b o d n o g i j u n a č k o g n a r o d a. Dok se to ne dogodi, neka bude p r e k i n u t a s v a k a s v e z a s a u g a r s k o m vladom: »Valja nam izvesti v e l i k o d j e l o n a r o d n o g a p r e p o r o d a, i to n a n a r a v s k o m zakonitom putu, t. j. na n a r o d n o m s a b o r u, na kom će se oglasiti i č ú t i v o l j a s v e g a n a r o d a. Moja će glavna briga biti, da se naš narodni sabor što prije sazove i na osnovu n a r o d n o g z a s t u p a n j a tako sastavi, da budu na njem s v i s t a l i š i z a s t u p a n i, i da se p r a v a n a r o d n a v o l j a o b j a v i«.

»Izvedenje« narodnog preporoda, o kojem govori ban Jelačić, u istinu je dovršenje djela Gaja i Iliraca. Proglas je program najbližih reforma, koje će promijeniti iz temelja lice sabora i po tom u opće lice društva hrvatskog. Požunski je sabor bio već prihvatio zakonski prijedlog, da se kmetovi oslobode i porezi izjednače. Mađaroni, koji su još uvijek držali u rukama upravu županije zagrebačke, pokušali su, uz obilnu pomoć huškača, poslanih i plaćenih od

mađarskog ministarstva, u Hrvatskoj pobuniti kmetove, šireći glasine, da su Ilirci protiv Mađara zato, jer ne će slobode puka i kmeta. Za ove huškače proglasio je Jelačić prijeki sud, a tom prilikom je i nesumnjivo potvrdio, da i za Hrvatsku vrijede nova kmetska prava. »Sve kad i ne bi bilo zajedničkog zakona ugarsko-hrvatskog — kaže objava banova — velika narodna skupština održana u Zagrebu 25. ožujka odlučila je za kmetove sloboštinu, da ne će više davati tlake i desetine, i da od sada i velikaši, duhovnici i plemići moraju plaćati porez i nositi sve terete, koje nose drugi ljudi«. Hrvatski sabor, koji se je sastao god. 1848., biran je doista na temelju demokratskog izbornog reda. Izborno pravo imali su plemići svećenici, posjednici, trgovci, obrtnici i činovnici. Na gradove otpalo je 77 zastupnika, na sela 102 (Hrvatska 58, Krajina 44); osim toga ima 12 zastupnika korporacija; virilisti pozivaju se banskim pismima. Ovaj izborni red nije dakako učinio pravo glasa općim; ali je namjesto sabora velikaša i dostojanstvenika dao sabor plemića i građana. Po istim načelima biralo se gotovo pol stoljeća poslije ovog prvog demokratskog hrvatskog sabora. U svojoj prisezi pred saborom Jelačić je obećao: »Prisižem, da ću po svetoj svojoj dužnosti — kao iskreni sin ove domovine i kao ban kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slanije — u svakoj prilici i bez ikakvog obzira proti svakomu nasilju, nepravdi i uvredi, te proti svakomu neprijatelju krepko — kao što i moram — štititi i čuvati ove kraljevine s ustavom njihovim, kao što i cijeli narod, koji u njima prebiva, u njegovoj slobodi i u pravicama njegovim«. Ako se ovim riječima prisege dodaju izjave o pripojenju Rijeke i Krajine »na temelju načela slobode« i pozdrav, koji je Jelačić upravio svoj slavenskoj braći, slika je potpuna. Hrvatski sabor usvaja svim ovim aktima kao svoje sve težnje preporoditelja i vodi zemlju i narod u burnu godinu rata pod zastavom nekadašnje ilirske mladeži. Pobjedom preporoditeljskih ideala na pragu god. 1848. završen je ovaj dio hrvatske kulturne i političke povijesti. Gaj, kako je povjesnički utvrđeno, mogao je postati banom namjesto Jelačića, ali je i sam slutio, da njegovo djelo ne će doživjeti nikad više tako sjajne potvrde, kakova je sadržana u proglasima bana Jelačića i sabora, kojima je očito sam Gaj dao dušu. Događaji, koji su slijedili u ratu i poslije rata s Mađarima, ne ulaze više u povijest preporoda. Jelačić, zadobivši diktatorsku vlast i vojvodstvo, koje ga je dovelo pred Beč, postao je dionikom jedne svjetske borbe. Silom prilika Jelačićeva je vojska idući na Mađare s juga, kao što su išli Rusi s istoka, postala oruđem reakcije. Za Jelačića i Gaja bio je apsolutizam, kojim su poslije prevratnih godina jednako kažnjeni i Hrvati i Mađari, razlog tragičnog obrata u njihovom životu. Ali upravo ova kazna apsolutizma obara najbolje zlonamjernu priču, da je ilirizam bio zamišljen u Beču. Nešto je toj priči kriva i površna verzija o Gajevoj audijenciji kod cara Franje II. god. 1833., kad je tobože car naročito odobrio Gajevu namjeru, da izdaje hrvatske novine. U Gajevoj ostavštini nađena je bilješka, iz koje se vidi, da car Franjo nije

bio doduše zadovoljan s Mađarima i njihovim pisanjem, ali nije Gaju dao nikakvih posebnih pobuda nego mu je obećao, da se moraju naći spisi Gajeve molbe i da će požuriti birokratski postupak. Riječ »aula est pro nobis« (dvor je za nas) vrijedila je u Hrvatskoj najviše za ono konzervativno plemstvo, koje je u Hrvatskoj naglašavalo pravo hrvatskih sabora pozivljući se na pravice feudalnih vremena, a ne na živo pravo naroda. Metternich je doduše htio imati kojega Hrvata kao činovnika uza se, ali je od Amroza Vraniczanija tražio, da se Hrvati ne smiju buniti protiv mađarskog naziva »pridružene strane« (partes adnexae). Ilirizam bio je jedan put zabranjen, a i sam Jelačić poslije svojih i saborskih slobodarskih izjava na čas svrgnut. O kakvom usporednom radu Iliraca i dvora ne može biti ni govora. Ako su Hrvati od god. 1830. do 1848. upotrebljavali pravo apelacije na kralja, da zaprječe protuzakonite i hrvatskom ustavu opasne zaključke požunskih sabora, oni su to činili po svom ustavnom pravu, a i u interesu civilizacije, jer je svatko razuman morao upotrebu latinskog jezika pretpostaviti učenju i upotrebi mađarskog jezika. Mađari su i kasnije kušali izigravanjem zakona uvesti svoj jezik u državne ustanove u Hrvatskoj, ali Gajeve preporodne pobjede u borbi za materinsku riječ ostale su narodu u takvoj živoj uspomeni, da su ga štitile i jačale, možda i više od samih, mnogo puta kršenih paragrafa, u otporu. Proglasi Jelačićevi bilježe visinu kulturne i demokratske misli u Hrvatskoj, ispod koje nije mogla ni smjela ići nikakva politika u bu-

dućnosti. Vakanović u jednom pismu Gaju veli, da pozorno motri tečaj narodnog razvitka, komu je Gaj početak. Ali Gaj jest više: on je dao pravac općem narodnom i društvenom razvitku Hrvata u modernom vijeku. Događaji kasnijih godina mogli su biti uzrokom sveudilj novih patnja i napora naroda, ali je Gaj imao pravo, kad je izricao vjeru, »da ideje svijet vladaju« (Pismo Stjepana Pejakovića u Beču god. 1846.), i da će preporodna ideja, prodrijevši u narod, dati narodnom tijelu kostur čvrstoće i muževnosti.

GROF JANKO DRAŠKOVIĆ

U godini, kad Gaj izdaje svoju knjižicu o pravopisu, Janku grofu Draškoviću ima šezdeset godina; dakle je prema Gaju starac, a tako i prema većini Gajeva kola, koja se je sastojala od mladića, što su istom imali postati muževi. Grof Janko dobio je u tom krugu mladeži ime starca, no to ime od mila nije točno obilježilo njegovo mjesto u ilirskom pokretu. On nije ni patrijarh ni umišljeni mudrac starovjerskih pogleda, naprotiv Drašković je po živahnosti, mnogostranosti i naprednosti svojega rada pravi suradnik Gajev; i po zasluzi uma, a ne po zasluzi godina ili roda, Drašković je iza Gaja najugledniji Ilir.

A nije ni grof Janko narodnim pregaocem postao bez bure mladosti, koja ga je nosila širom svijeta. Od obitelji trakošćanske, mogao je u časničkom zvanju postići majorsku i komornička čast, a i naživjeti se veselih dana. Govorio je dobro sedam jezika, a posebice je upoznao Francusku i Paris. U četrdesetoj godini života slomi nogu i vrati se iz vojske doma. Malo je šepesao, inače je ostao glas o njem, da je bio krasna lica i duhovita razgovora. Svoja

iskustva po svijetu nije pobrao kao učenjak, nego kao rastrošni, za umjetnost i zabavu zaneseni bogati aristokrat. Postoji legenda, da je dao na svoj trošak popločiti jednu parišku ulicu, koja je tobože krštena njegovim imenom. Ovo ne mora biti istina, ali i taj glas svjedoči, da je grof Janko u mlađim danima punim grudima udisao nemirni zrak tuđine. Prirodna njegova pažnja i točnost, pak i disciplina, koju je okušao u svom vojništvu, sačuvali su uvijek svjež njegov smisao za sve, što je dobro uređeno, napredno i lijepo. Osobito je volio glazbu; kao društveni događaj onoga vremena (god. 1818.) spominje se njegova priredba pri dočeku cara Franje, kad su hrvatska gospoda i gospođe u narodnom odijelu pred carem igrali kolo i to po motivu narodne pjesme »Zaspal Janko pod jablankom«. No tada još nije nitko slutio, da će ovaj kavalir zauzeti jedno od prvih mjesta u vodstvu ilirskoga pokreta. General Neustädter, koji je u svojim francuski pisanim memoarima ostavio obilje ličnih opažanja o ljudima Gajeve i Jelačićeve dobe, bilježi, da je stari grof bio uvijek smatran šefom ilirske stranke i da mu je to podavalo izvjesni sjaj; Gaj je Draškovića podržavao u toj ulozi, jer je bilo u interesu Gajevu i u interesu stranke. Iz pisama Draškovićevih Gaju, a pogotovo iz spisa, kojima je sam Janko Drašković budio ilirski pokret, mora se zaključiti, da je oznaka Neustädterova površna. Grof Janko je u kasnijim godinama ilirizma pokušao za sebe naglasiti konzervativniji pravac, ali u najživljim borbama ilirizma Gaj je njegov »milovan«; a kad izlazi »Danica«, ni Janko ne može »zamučati

ganuća«, pak eno i propjeva. U šezdesetidrugoj svojoj godini, ljeta 1832., izdaje svoju disertaciju, spisak od nekoliko strana, štampan u Karlovcu, a pisan hrvatskim jezikom, u kojem ima i neki posebni crkveno-ruski prizvuk. Naslov knjižici glasi: »Dissertatia ili razgovor, darovan poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću dietu ugarsku odaslanom, deržan po jednom starom domorodcu kraljevinah ovih«. U »pridsloviu« disertacije »staroga domorodca« Draškovića nisu samo istaknuta ona načela, koja će Ilirce voditi u borbi protiv Mađara, nego su također podcrtani probici pučke naobrazbe i brige za gospodarsko blagostanje naroda. Draškovićevo razlaganje, makar u mjestimice teškom i nezgrapnom obliku radi mnogih riječi, koje sam pisac izmišlja ili oponaša (sobstvo, sovjet i t. d.) mora se smatrati, u vrijeme, kad je izašlo, isto takovim vodičem u političkom i prosvjetnom narodnom radu, kao što je deset godina poslije Rakovčev »Mali katekizam za velike ljude«, u doba već razvitog ilirizma. Po ovoj brošuri Drašković bijaše preodređen za političkog vođu, pri čem je dakako u obzir dolazilo i njegovo porijeklo. Grof Janko je u radu Iliraca izvršio i više nego što je u »Disertaciji« tražio i proricao; njemu pripada ime preteče političkog i najviđenijeg pokretača prosvjetnih društava i uredaba ilirskoga doba.

Drašković odabire za svoj razgovor »naški« jezik, želeći dokazati, da »mi narodnog jezika imademo, u kojemu je sve moguće reći, što zahtjeva srce i pamet«. Dijalekat, kojim piše,

jest »najhodniji u Slavo Hervatih kao narodu naših kraljevinah, jer njim govore Slavonac, Krajiški Hrvat, Primorac, Prikupnik, Dalmatinac, Bosanac, Crnogorac i oni Hrvati, koji se »Wasser Croaten« zovu. Ovim dijalektom su pisane sve stare knjige, koje su bile štampane U Zagrebu, Požegi, Splitu, Mlecima i Dubrovniku. »Orthograph pako također ja iz starih knjiga složio i popravio jesam, budući mi se zagrebački iz mađarskoga, dalmatinski pako iz talijanskoga uzaimljeni i za oto nedovoljni vide«. Opravdavši kratkom bilješkom i svoje neobične riječi kao starinske, Drašković prelazi na historičku raspravu o odnosu Hrvata i Mađara. Ponajprije treba pamtiti, da naše kraljevine nisu nikad osvojene od Mađara. »Protiva svakomu preotjetju mložtva ungarskoga imamo obrambu u kralju. Možemo se dakle nadati da će Dalmacija, kako je prije bila, s nama sklopljena biti i da će se »u naša njedra povratiti« Bosna, gdje su živjele tolike naše odlične obitelji. Ovakovo kraljevstvo ilirićko brojilo bi tri i pol miljuna duša i bilo bi na korist kruni. Hrvati su pomogli kralju surekcijom 1809. i nadaju se pravedno blagodarenju. Na protimbe pako, koje s Madjarima imademo, vraćajući se »pripoznaimo dobrovolno, da svakom narodu volno i baš pravedno jest svojega jezika govoriti, pisati i težati na toliko, da ga svaki domorodac u svakom slučaju občenskom razumie i da svako književstvo u njemu vesti može. Onai narod, koi to dokazati ne može pravu iliti ćudorednu domovinu neima, jere ona umni sklad jest ljudstva i kotara«. Ljudskom društvu pripa-

daju stanovnici svake države jedino prema stepenu svoga ćudorednog težnja. Naš jezik je stariji od mađarskoga i njegovo »dobrovoljno« stočenje u mađarski nije moguće. Silom pak ne da se priganjati narod od poldrug milijona »hrabrenijeh duša«. One stolice, koje do sada rabe »dijački ili stari rimljanski jezik« neka ostanu kako su i sada, jer i naši uzori Inglezi i Francezi, koji su u svim naukama naprijed, uče ovaj stari jezik. Dužni smo nasljedovati primjer Mađara i zato kažimo, da i mi imamo narodni jezik, i primimo naš jezik u našim poslovima i potrudimo se, da ga prilagodimo svagdašnjim općim i pismoznanskim potrebama. Iz toga slijedi zaglavak, da imamo isprositi od kralja naš savjetni dikasterium i podjedno »da uzakonimo, da ova stolica, kao i naše varmeđe (županije) sve među nas buduće općenje po naški ispisuju«. Ako je za to potrebna kakva žrtva, ona mora biti radosna svakomu domorocu, koji je dužan i glavu svoju za korist domovine dati, kad pomisli, kakvu ćemo odatle sačuvati korist djeci i mlađim, koji iza nas slijede.

Mađari dalje zahtijevaju, da mi naše predstavništvo u saboru promijenimo i da šaljemo poklisare od strane županija. Do sada smo slali jednog našeg poklisara u gornju kuću poglavica i dva s našim meštrom u kuću plemića. Ovi ne predstavljaju ni broj puka ni županija, nego čitave naše kraljevine. Pošto našega puka ima poldrug miliona, mi bismo morali imati barem peti dio svih poklisara. Slijedi dakle, da »vijećanja naša sada, kao od dviuh kraljevina dolazeći prijeti se imadu«. Radi toga i hrvatski poklisari ne sjede sa ostalim zastupnicima, nego gore kod nastojnika plemenitoga stola (predsjednika). Moramo braniti svom snagom ovaj red, baštinjen od naših starih. Da popustimo našu obranu, Mađari, koji su od naravi promjenljivi, pobijedili bi nas svojom žestinom i mnoštvom u vijećanju kao županijske poklisare, pače bi svoje i naše biće podvrgli skliskom udesu. Samo u našem vlastitom saboru možemo stvarati odluke o našoj domaćoj upravi, zato ne smijemo pristati na riječ Mađara, neka odstupimo od povelje, koju su negda zadobili naši pređi u doba reformacije, naima da se nema naseliti nikakvo novo bogoštovlje. Ovoj zabrani nije ništa drugo uzrok, nego politika i želja, da se očuva sloga. »Jere mnijevati valja, da Hervati, koji davno prije neželi Mađari poznaše pametni dio vjere Isukersta, tako neterplimi proti drugome kerščjanskom bogoštovlju bili nebi iz drugoga uzroka«.

Poslije ovih načelnih uputa Drašković prelazi na narodno-gospodarske štete, koje izviru iz postupanja Mađara. U pitanju Rijeke, te Bakra i Kraljevice, Drašković ne ističe samo hrvatsko historijsko pravo, nego i trgovačke posljedice mađarskoga presizanja. Ako se dopusti na Rijeci doseljivanje inovjeraca, onda će na moru prevladati Mađari, a to je za nas šteta, jer su naše luke, već sada u »tergovačtvu« držane »kano inokrajina (inozemstvo)«. Mađari u trgovini, radi svojih dobrih zemalja, mogu davati jeftinije prirode i tim kvare naše cijene. Na moru trebalo bi utemeljiti »društvo tergovačko jaspra imajuće«, koje bi našlo ugarskim i hrvatskim produktima put po moru,

pošto je put u njemačke krajeve spriječen. Na more bi pošlo vino, vuna, duhan, konoplja i hrana. Na Rijeci prodaje se moskavska i egiptonska hrana i dolaze brodovi s ruskom konopljom. To je važnije nego svađa o Rijeci. Porez u Hrvatskoj i Slavoniji bio je od najstarijega doba manji i pod kraljem Vladislavom ustanovljen kao polovica ugarskoga poreza. To je bilo radi turskih navala, a sad mora ostati radi mršavije zemlje. Protiv naših povelja, slavonski puk plaća već šezdeset godina mađarsku štibru. Ovo je krivica, koju će Nemeza osvetiti. Posljednja je tužba radi bana. Čast bana je treća čast ugarske krune i ban ima biti domaćeg roda; ne bi smio prebivati u tuđini, i morao bi predsjedati saboru, pošto je treći po redu poglavica državni, a u Hrvatskoj većega nema. Ban treba biti povoljan narodu i pridobiti narodno pouzdanje. U prošlosti bilo je mnogo pogrješaka od strane državnih poglavara. Ljudi su griješni, ali učeno i razumno ljudstvo mora od vremena do vremena popraviti svoje uredbe. Zakoni su sklad težnja i potreba i valja ih mijenjati potvrdom želje narodne. Englezi su u zakonotvorju između prosvijetljenih naroda prvi. Zakoni se moraju podržavati i svi podanici bez pomilovanja pedepsati, ako se zakona ne drže. Ako se vjerno održi ogledalo društvene ćudorednosti, koje je sačuvano u našim dvjema zakonskim knjigama, bit će blagostanja. Baš sad je najtegotniji zeman za vladaoce i za puke. Događaji drugih država dati će nam lijepi nauk. Osobito treba da bude zdušno sudovanje i neka se pazi naročito na poslovanje s mjenicama. Trebali bi

uvesti fabrike, podignuti trgovinu i osnovati pomorsko društvo. Ako se želite takmiti s drugim narodima, treba u današnjem vremenu puku razbornu pamet uvještiti, i odgojiti pametne poklisare mudroznale naučitelje, dične časnike i prikladne rukotvorne ljude. »Današnjim vijekom nauci napredovaše toliko, da već nebo i zemlja pogubiše svoje otajnosti«. Treba dakle vrsnih učitelja, koji će biti bolje plaćeni.

Kao bivši časnik govori Drašković potanje o vojsci u Hrvatskoj, naročito o Krajini. U Krajini je puk bistar i hrabar, ali pučko blagostanje pada. Još prije pedeset godina Krajina je bila bogata ne novcem, ali govedima, ovcama, kozama, tako, da je sama sebe opravljala i oblačila. »Prije došašća Francuza vojničko junačtvo Krajine u našoj carskoj vojsci nije imalo cijene. Tužni je udes htio, da je taj dušmanin morao uzvisiti nju i hrvatsko vojništvo, jer su Napoleon i njegovi vojvode hvalili Horvate još viš nego svoje vojake, budući, da su u njih našli jednaku hrabrost i spretnost, a mnogo veću mukotrpnost, poslušnost i slogu«. Sve ovo treba razložiti Mađarima i kralju, da se Krajina pripoji Hrvatskoj. Isto tako treba se pobrinuti za bolju naobrazbu grčko-istočnog svećenstva. Na posljednjoj stranici disertacije Drašković govori o štibraškom puku t. j. o onom puku, koji plaća poreze, a nema nikakvih prava. Vi jeste, dovikuje Drašković poklisarima njegovi oci i puku »sirotočuvari«. Nije više skladno s vremenom, da se djeca ravnaju šibom, osobito, kad porastu. Valja puk othraniti milije, i od rođenih dušmana stvoriti pravu

svoju djecu i, ako se dobro nauče, prijatelje. Puk je čudo puta mnogobrojniji od vas, bez njega se ne možete niti hraniti niti živjeti. Plemenit je tekar onaj, koga oplemenjuju čini. Moramo se osloboditi od predrasuda naših djedova, »mi već ne stojimo, kako oni stojaše. I vjera i pravica i istina drugo razčlanjanje zagtevaju, neželi u 17. vieku obično bia«.

Grof Janko, kao poklisar hrvatski u Požunu imao je doskora prilike, da sam vjerno ispuni svoj politički program prema Mađarima. Taj je program sasvim u skladu sa ostalim hrvatskim prosvjedima i Draškovićeva je sva zasluga u tom, što ga je podupro svojim velikaškim ugledom u saboru i svojim utjecajem na dvoru. Ali »Disertacija« ima osim toga svoj značajni dio, u kojem je govor o ekonomskim potrebama. Ovakve će pobude Drašković spominjati i u svojim pismima Gaju i u svojim govorima o knjigama, koje bi najprije trebale narodu. U tom pogledu Drašković je prethodnik velikog trgovca, novčara i ekonomskog organizatora ilirskog vremena, Ambroza Vraniczanija. Drašković uvodi svojim opaskama o blagostanju puka u preporodni program praktični duh i, što je još važnije, to blagostanje duševno i tvarno za njega, grofa i velikaša, bitni je uvjet narodnog života u savremenosti. Drašković osuđuje batinu i hoće prosvjetu; u zaključnim izrekama »Disertacije« sasvim je jasno proglašena potreba naprednih ideja. Grof Janko ne govori izrično o revoluciji, koju je upoznao na svojim putevima po zapadu, ali

odsuđuje »predrasude djedova«, zaostalost XVII. vijeka. Po svom odgoju, po svojim vezama porodičnim i društvenim, Drašković je feudalac, ali njegovo isticanje potrebe, da se prosvijetli puk, vidno je plod onih misli, koje su na zapadu već bile proizvele društveni preokret. Ovaj velikaš, koji hoće da odgaja puk, bio je po pravu pozvan, da bude uz Gaja glavni predstavnik onoga preporoda, koji je težio, da okupi neodređeno plemstvo i narodnosno probuđeno građanstvo, i napokon da podigne na stupanj ljudski i kmeta.

Grof Janko je, vjeran idealima svoje »Disertacije«, na čelu svim pothvatima, kojima se u ilirsko doba organizuje narodna prosvjeta. Doba najžešće borbe s Mađarima u isti mah je doba žurnog svrstavanja u prosvjetni bojni red. Gaj je već god. 1835. bio zatražio putem ugarskog namjesništva dopuštenje, da može osnovati u Zagrebu bibliografički institut, u kojem bi bila sjedinjena knjigotiskara i litografija. Premda su službene izjave bana, zagrebačkog biskupa, zagrebačke županije, kaptola, gradskog magistrata i školske vrhovne uprave poduprle Gajevu molbu, i kako sam Gaj veli »učinile ju važnom stvari za čitavu zemlju«, morao je Gaj iza nekoliko mjeseci obnoviti svoju molbu. Naveo je sada i taj razlog, da cijeli hrvatsko-slavonski narod djetinjskim pouzdanjem očekuje povoljnu odluku; a taj narodni osjećaj treba s tim više uzeti u obzir, jer bi nepovoljna odluka ovog važnog zemaljskog posla išla na ruku onima, koji s više strana namjeravaju potisnuti hrvatski ilirski jezik i književnost. »S tim bi prostodušni narodni osjećaj

Hrvata i Slavonaca bio to sigurnije povrijeđen, pošto bi oni bili prisiljeni da pokraj izvanredno napredujuće ćirilsko srpske literature u Srbiji, zaostanu daleko za ovim svojim susjedima i plemenskim srodnicima, kojima je do sada bila tuđa svaka prosvjeta«. Ali ni ove političke aluzije, ni kasnija dokazivanja o neopravdanosti prigovora, da tiskara ne može biti spojena s redakcijom, nisu pomogla sve do godine 1837. Poteškoće s tiskarom jednake su i neprilikama, koje je Gaj imao pri osnivanju »Društva narodnog jezika i literature«. Gaj je društvo zamišljao kao učeno društvo, iz kojega se ima razviti velika knjižnica i narodni muzej. Uzor mu bijaše očito gradački Joanneum ili mađarska Akademija. Hrvatski je sabor od god. 1836. posebnim zakonskim člankom zaključio, da se ima osnovati društvo za promicanje prosvjete na narodnom jeziku. Ali iz Beča nije dolazila potvrda, da se može stvoriti ovo središte za »pravu domaću narodnu izobraženost«. Tu je priskočio sa svojim zagovorom i položajem na dvoru Janko Drašković. U kolovozu 1838. Drašković pozivlje zagrepčane, da osnuju »Narodnu čitaonicu«. Poziv ponavlja misli iz »Disertacije«, pak se već iz njega vidi, da Drašković, kroz čitaonicu, želi proširiti zanimanje i za prosvjetni i za gospodarski napredak. Potrebno je savršeno naučiti vlastiti jezik, upoznati narodne običaje i navade, zauzeti se krepčije za narod i prevoditi korisne knjige iz stranih jezika. Narodu treba trgovačke i poljodjelske pouke, da mu bude pripravljeno pribavljanje većeg imetka. »Narodna čitaonica« raspisala je odmah nagrade za knjige o na-

rodnom gospodarstvu i to o načinu, kako bi se u Hrvatskoj mogla tvornički obrađivati koža, producirati papir i čoja i kako bi se moglo pomoći izvozu hrvatskoga vina. Sve ove osnove poznamo već iz »Disertacije«, i pošto se je iz ovog dijela rada »Narodne čitaonice« razvilo tri godine kasnije posebno gospodarsko društvo, ne može biti sumnje o tom, da je Janko Drašković prvi pokretač gospodarske književnosti i modernije gospodarske organizacije kod nas.

U istoj »Narodnoj čitaonici« stvoren je 7. ožujka 1839. epohalan zaključak o ustrojstvu »Matice ilirske«. Ovaj »novi zbor«, ustanovljen je radi toga, što je čitaonica mogla svoju zadaću vršiti samo u Zagrebu, pak je bilo nužno, da se misli prosvjećivanja u pokrajini šire putem knjige. Prvi predsjednik »Matice ilirske« bio je sam Drašković, a isto tako je predsjednikom onoga kazališnog odbora, koji je ustanovljen u hrvatskom saboru god. 1840. U »Narodnoj čitaonici« primljen je zaključak o širenju hrvatske knjige, koji je obvezivao svakog člana čitaonice, da kupi svaku izašlu hrvatsku knjigu. U tom smislu govorio je i grof Janko god. 1848. na skupštini čitaonice navješćujući, da će se utemeljiti posebna glavnica pod imenom »Matice ilirske«. Pošto je svrha čitaonice, da širi nauku i književnost u narodnom jeziku, i da pruži mladeži priliku domorodne naobrazbe, treba se pobrinuti za tiskanje vrsnih knjiga i to će izvršiti »Matica ilirska«. Matica je već prve godine imala 150 utemeljitelja po 50 forinti i veliki broj dobročinitelja. Iz »Narodne čitaonice«, koju je vodio Drašković, izišla su prosvjetna društva, koja rade do dana

današnjega; Drašković je predsjednik »Matice ilirske« kroz prvih 8 godina. Njegova je, a dakako i Gajeva osnova bila, da se izdaju dubrovački klasici. »Osman« Gundulićev izdan je god. 1844. Kad je zabranjeno ime ilirsko, grof Janko ide sam na dvor, da spase »Maticu«. Njegovom pobudom imala se je za sabranu svotu od 28.000 for. kupiti kuća »Narodni dom«, u kojoj bi se smjestio »državni hrvatsko-slavonski muzeum, narodna čitaonica i narodni kasino«. Kad se je radilo o gradnji kazališta, opet je Janko Drašković prvak odbora. Koliko je jak bio njemački prosvjetni utjecaj još u četrdesetim godinama u Zagrebu, dokazuje činjenica, da je ta kazališna zgrada imala služiti za pozornicu i hrvatsku i njemačku. U Zagrebu je ilirizam trebao pohrvatiti društvo. Rad Draškovićev oko ovoga pohrvaćenja okrunjen je jednim uspjehom, koji u preporodu ima posebno značenje. Drašković je bistro vidio, koju znamenitu ulogu ima u narodnom životu žena. Na žalost je žena i plemićkog i građanskog tadašnjeg društva bila odgojena sasvim njemački, živjela u duhu njemačke književnosti onoga vremena i govorila njemački. Grof Janko pozvao je »plemenite kćeri Ilirije«, neka uče hrvatski i poprime narodnu nošnju. Svoju knjižicu napisao je otmjenim njemačkim jezikom i stilom: »Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter«. Agram 1838. Po svjedočanstvu savremenika stranca, ova je knjižica izazvala pravi delirij zanosa kod lijepog spola u Hrvatskoj. Gospođe su stale govoriti hrvatski, uobičajilo se pjevanje hrvatskih pjesama i hrvatsko dopisivanje. Zahvalne probuđene ilirske gospođe poklonile su grofu Janku njegovu sliku u uljenim bojama, koja i danas resi prostorije »Matice Hrvatske«. Janko Drašković uveo je u preporod hrvatsku ženu i s tim dostojno okrunio svoju suradnju s Gajem kao prvi organizator savremenoga hrvatskog društva.

PJESNICI I JEZIKOSLOVCI

Svi duhovni obrati novoga vijeka spremljeni su i započeti od ljudi pera. Gajevi đački druzi Kolar u Pešti, Kurelac i Rakovac u Zagrebu, Demeter i Baltić u Gracu, a tako i premnogi drugi, s kojima dopisuje na početku četrdesetih godina, jesu ljudi, koji sanjaju i snuju o knjizi. Radi toga će i »Danica ilirska« kao tjedni književni prilog »Hrvatskih novina« imati u misaonom pogledu znamenito veću važnost od novina samih. Dakako, kad je prihvaćen novi pravopis i udaren temelj književnosti, koja ima sjediniti narječja, javilo se Gaju mnoštvo suradnika, koji su htjeli pokazati dobru volju, da surađuju kod ove književne reforme. Danica ilirska, prema tomu ima prije svega značaj pedagoški, i urednik i suradnici trudit će se, da objasne i proslave književnu zoru, kojoj je »Danica« simbol. Prve brojeve »Danice« mogli bismo više nazvati proglasima u stihu i u prozi, i pošto je glavna njezina svrha bila, da probudi i uzdrži živi zanos, mjerilo za vrijednost književnih priloga u njoj nije moglo biti ni strogo ni odlučno jedino s estetskog gledišta. »Danica« će sakupiti što više surad-

nika na polju narodnosnog buđenja; književni rad je u to vrijeme dio općenitijih nastojanja. Razumljivo je dakle, da će pjesništvo u »Danici« biti poglavito domoljubno, i da će romantički izljevi biti manje vrijedni od muževnih usklika; da pričica ili pribilježena misao ne će biti uvrštena zato, jer je zabavna, i napokon, da će se nagle promjene u narodnom životu očitovati u sasvim aktuelnom sadržaju. »Danica ilirska« nije smotra članaka, nego je smotra ljudi, koji su htjeli da se prihvate posla. A bilo je posla na pretek, jer je među tim književnicima isprva bilo teško naći takovih, koji bi znali književnički baratati jezikom. Prvih godina ilirizma gotovo svi Ilirci, pak i sam Gaj, vježbaju se u jeziku i u pravopisu. Stanko Vraz piše kao đak u Grazu nekom mješavinom ruskih, poljskih, slovenskih i hrvatskih riječi. Rakovac je isprva puki kajkavac, a Babukić kao Graničar sa čistim jezikom gotovo je iznimka. No kolikogod bili počeci »Danice« skromni i kolikogod se s pravom može govoriti o diletantskom dijelu ove prve ilirske književnosti, ta će književnost doskora i za čudo brzo sama sebi probrati predstavnike, dostojne vrlo visokih estetskih mjera. I v a n M a ž u r a n i ć uzletjet će doskora tako visoko, da će njegova popuna »Osmana« djelovati poput čuda. U Mažuranićevim pjesmama u »Danici« razvijaju se svi elementi, koji će ga učiniti kasnije prvim epikom. Oda »Danici« imade potpunu stilsku građu Horacija, a za njom slijedi i pučki držana deseteračka pjesma i sa Gundulićevom rimom složen poklon »Danice« Ilirom, danku i vladatelju. Značajno je, da Ivan Mažuranić ša-

lje jednu svoju ljubavnu pjesmu »Danici« sa isprikom; evo primjera, kako je ozbiljna i poučna Danica, a još ozbiljniji pjesnik, koji u »Ódi Gaju« već sada postizava snagu epa Čengićeva. Stanko V r a z, trubadur i vječni poklonik ilirskih ljepotica, ne stidi se svojih ljubavnih osjećaja. On je, ni kasnije nikad ne dostignuti, lirik jezika, koji doduše nije čist u akcentu i gdjekad koleba između hrvaštine i slovenštine, ali ima prirodnost i svježinu onih istih rujnih jabuka, po kojima je Vraz svoj i ilirski ljubavnički brevir nazvao »Djulabijama«. U prijevodima upoznajemo Vraza kao poznavaoca najboljih plodova romantičke poezije savremenosti; Vraz prevodi Puškina, Byrona i Mickiewiza. Vrazove misli o španjolskoj romansi i baladi dokaz su njegove vanredne estetske naobrazbe. Šta više, ovaj ilirski pravi homme des lettres izdaje prvih godina »Matice ilirske« reviju »Kolo«, za kojom je Smičiklas još devedesetih godina prošloga vijeka žalio, pošto kroz svih tih pet decenija nismo imali bolje uređene smotre. Mažuranić i Vraz pojave su izvanredne ne samo kao pjesnici nego i kao i predstavnici dvaju oprečnih temeljnih mišljenja o smjeru, kojim ima da krene naša lijepa književnost, najpače pjesma. Mažuranić, sa naobrazbom čovjeka, koji je naučio cijeniti klasicizam, dakle tradiciju, želio je, da se hrvatsko pjesništvo nastavi na dubrovačke vještake stiha. Za Mažuranića »Dubravka« Gundulićeva nije bila nikakva puka imitacija talijanskog uzora, nego je, kao što stvarno jest, njezin bitni sadržaj našao u milozvučnosti riječi i u duhu domaće plemenitosti, u dubravi, koja vrvi od naših vila. Vraz je

kao sin sirovog slovenskog Štajera htio mjesto već civilizirane književnosti dubrovačke oslon o narodnu pjesmu i bajku izravno. Ova raspra o raskrižju civilizacije i kulture u umjetnosti i književnosti nije sasvim završena ni danas; u svakom slučaju ona svjedoči o visini književničkih pogleda u četrdesetim godinama, dakle istom desete godine iza prve »Danice«. Nečuven je napredak u tom, što su — i za književnike i za čitatelje — ovakove duboke teoretske rasprave uopće moguće.

Jednake je izvorne i znamenite nazore iznio ilirizam u onom dijelu književnoga pokreta, koji radi o jezikoslovlju. Prvi je pisac hrvatske gramatike na temelju Gajeve reforme jezika i pravopisa V j e k o s l a v B a b u k i ć. Njegova slovnica ilirskog jezika izašla je u Danici 1836. god. Babukić je po zvanju pravnik, ali pošto je rođeni gramatik, zapala ga je historička zadaća, da u književnom tjedniku nižući slovnički primjer za primjerom, pouči Ilirce o točnim oblicima. Za pravopis Babukić ističe pravilo: »Piše se za oko, a govori se za uho« i time postavlja zakon, po kojem bi se bilo izbjeglo onoj često barbarskoj fonetskoj vulgarizaciji kasnijih vremena. Babukić razmišlja o problemima gramatike i ortografije samostalno; u tom se s njim takmi brat Ivanov A n t u n M a ž u r a n i ć, koji je u svojim gramatičnim spisima duboko proučio akcentuaciju i došao do originalnih zaključaka. Uspoređujući sličnost, odnosno jednakost hrvatskog čakavskog i ruskog akcenta u tako zvanim prvotnim riječima t. j. riječima, koje naznačuju česti tijela i najpotrebnije stvari, Antun Mažuranić

stvorio je zaključak. da su stari Iliri doista bili Slaveni i da su čakavci potomci onih pradavnih Hrvata, koji su iz ukrajinske Rusije prvi stigli na Jadran. Njegovo izdanje vinodolskog zakona i tumačenje jezičnih oblika u zakonu ima strogo učenjački značaj. Ali od najjačeg je utjecaja treći i najznatniji filolog ilirizma Fran Kurelac. U životu svojeglav i prirodnih običaja, koji se nisu htjeli pokoriti nikakvom društvenom pravilu, Ličanin Fran Kurelac je gramatik onoga smjera, što ga predstavlja u Italiji jedan od prvih stilista talijanskih, Hrvat Dalmatinac Nikola Tommaseo. Kurelac čisti jezik od pritruha, ali njegova težnja nije nipošto, da književni jezik snizi do priprostog izraza kratkorjekog pučkog govora. Kurelac hoće sagraditi na temelju historijskog razvoja i precizne logične distinkcije jezik inteligentnog uma, dakle jezik vještački, kao što ga imadu Nijemci i Francuzi. Iskapa arhaizme, koji strože odgovaraju pojmovima, ne boji se riječi u svagdašnjosti neobične, a pogotovo nastoji, da hrvatska izreka dobije takovu građu i takovu zvučnost te bi se po izdjelanoj sintaksi mogla u ljepoti i točnosti takmiti sa izrekom Salustija, Cezara i Tacita. Nitko od Hrvata, a ni od Slavena nije imao nikada toliki osjećaj za jezik, uzvišen u izgrađenosti i svet radi zvuka i čistoće. Kurelčeva škola možda se nije mogla uzdržati u puritanskoj nepristupnosti nekih svojih zahtjeva, ali po svom osnovnom načelu stoji Kurelac nad svim kasnijim službenim predstavnicima hrvatske filologije tako visoko, kao što stoji stvaralac nad oponašateljem. Hrvatski je stil poslije Kurelca

zabludio u propisima jezikoslovaca do negacije svakoga ličnog stila, dok je Kurelac imao u vidu upotrebu pučkih jezičnih elemenata, ali i njihovo oplemenjivanje na isti način, kako su ti elementi dobivali oblik po velikim dusima pisane umjetne književnosti hrvatske.

KAZALIŠTE I GLAZBA

Iz predilirskog doba, na početku vijeka, sačuvan je kazališni almanah, knjižica sa statističkim podacima o glumcima i komadima. Izbrojeni su svi ljudi, koji imaju posla sa pozornicom u Zagrebu; od navedenih imena jedno jedino zvuči hrvatski i to je ime kazališnog nažigača. Jošte u doba, kad je općenito priznato gospodstvo narodnog jezika, dakle godina četrdesetih, sastav je općinstva takav, da bi nemoguće bilo provesti stalno hrvatsko prikazivanje, sve kad bi se našle za to i drame i glumci. U grozničavom nastojanju oko stvaranja i razvijanja ostalih narodnih institucija, hrvatsko je kazalište uzeto pod zaštitu sabora i zemlje istom u ustavnom preporodu šezdesetih godina. Ilirsko se je vrijeme moralo zadovoljiti time, da prodire u postojeću njemačku kazališnu organizaciju, odgajajući polako i glumce i općinstvo.Gaj, koji je imao osobiti osjećaj za sve pokrete mase, već je u prvim godinama svojega vodstva ocijenio kazališnu predstavu kao najbolje sredstvo za širenje ilirskog oduševljenja. Polako i oprezno, ali sa sve većim odjekom u društvu, na ulici i u štampi, Gaj i njegovi su-

radnici otimlju stopu po stopu ove u novom vijeku prevažne govornice. U njemačke večeri upliće se koja diletantska dobrovoljačka predstavica. U pučkom komadu onodobne njemačke građanske romantike sa sujetom i licima, koja su odgovarala bečkom purgarskom ukusu, najednom bi odjeknula domaća pjesma; ilirske su budnice ponajviše na taj način sa pozornice prešle u narod; osobitu su priliku davale za ovako prekriomčarene demonstracije ilirskoga duha svečane predstave sa prikazima lojalnosti. »Još Hrvatska ni propala« pjevana je u kazalištu kao tobožnja pjesma ratnog oduševljenja austrijskog u taboru kod Glogove. Gajeve novine od 23. travnja g. 1836. imaju ovu bilješku: »Na večer u ovdašnjem varoškom kazalištu pred ispelavanjem igrokaza »Kralja ugarskoga i hrvatkoga Bele IV. bežanje u Primorje« spjevali su učenici ovdašnje saglasnosti društva pred velikim iz dvedesetitri gerbov ili cimerov ilirije velike složenim narodnim slavolukom narodnu pjesmu »Bože živi našeg kralja«, koju dostabrojni nazočnici u gledališću svesrdno ponavljaše«. Postupak je bio uvijek isti: Gaj i njegovi dali bi kapelniku Turanyu riječi i napjev za skladbu; budnice, pod kojima se je kasnije politički vojevalo, u kazalištu su izvođene kao skromni »narodni napjevi«. Kod svečanih zgoda slavljen je kralj, a s njim Ilirija i narodnost tako, da je morala sudjelovati i ona publika, koja nije bila pristupna ilirskim zanosima. Kad je god. 1840. prvi puta predstavljana u Zagrebu hrvatska drama (Kukuljević: Juraj i Sofija ili Turci kod Siska), bijaše to Babukićev prijevod iz njemačkog originala, ali uspjeh nije bio zato

manji. Danica opisuje ovu znamenitu kazališnu večer ovako: »Ushit, kojim je u neobično velikom broju sakupljeno općinstvo ovo upravo domorodno djelo primilo — ne može se opisati. Svaki izraz, svaka riječ, koja se na narod, jezik, kralja i domovinu proteže, slijedjaše gromovito pljeskanje i radosno klicanje, kakvoga se još nikad u tom teatru čulo nije.«

Hrvatska je pozornica dakle u ilirsko vrijeme isto tako sredstvo buđenja kao što je i ilirska književnost u svim svojim razgrancima. Ali i ovdje opažamo jednaki fenomen. Usporedo s ovim manifestacionim večerima i pokraj hrvatskih proslava i zborova, koji nisu imali često nikakova posla sa njemačkim tekstom komada, postojalo je stalno stručno nastojanje oko budućnosti hrvatskog teatra. Našao se čovjek, pravi rođeni dramatik, koji je u prvo ilirsko vrijeme spievao klasičku tragediju hrvatske knjige. Dimitrije Demeter, sin trgovca i po zvanju liječnik, od ljubavi za kazalište odabire sebi zvanje, da bude pjesnik, da prevodi komade za budući hrvatski repertoir, i da sakuplja prve hrvatske glumce. Demeter bijaše redatelj od pasije, naobražen u svemu, što spada umjetničkoj strani kazališta. Njegova pjesan »Grobničko polje« veličajna je u svojoj uvodnoj slici pustog i užasnog polja, osjećaj je dubok, a hvatanje tužnog, pa ipak nadprirodno krasnog obzorja, upravo je slikarsko. No po daljnoj svojoj građi, Demeterova je pjesan zapravo niz dramskih slika, tu je tabor Tatarkinja sa glazbom i plesom, tu bijeg kraljev ocrtan pozorničkom živošću, tu su dijalozi vojvoda i napokon ona pjesma Hrvata »Prosto

zrakom ptica leti«, koja je iz epa uskočila ravno u politički život. Golemi dramatski talenat Demetra stvara u »Teuti« tip velikotragedski, značajevi su možda nehistorički, ali s tim ljudskiji. Danas Demeterova drama ne treba da djeluje kao najpjesničkija i najumjetničkija glorifikacija ilirske ideje; mi ne trebamo njene protagoniste poštovati kao praoce. Unutarnja je snaga »Teutinih« prizora izvanvremenska. Na dramatičkom polju ilirizam rađa odmah velikoga pjesnika, a što je Demeter po porodici Grk i u mladosti helenski pjesnik, to je i opet jedan dokaz, kako je ilirska ideja živo budila telente umjetničke.

Dimitrije Demeter vezao je svoje ime i o prvo veliko operno djelo hrvatsko; libreto »Porina« je njegov. Najveći dramatik ne samo ilirske nego i hrvatske knjige do dana današnjega združen je sa najvećim glazbenim genijem hrvatskim sve do danas, s Vjekoslavom Lisinskim. I opet — u skladatelju »Porina« susrećemo se sa istom neobičnom pojavom, da između bezbojnih radnika iskače genij. Ilirsko doba rodilo je i vanredni zanos za narodnu glazbu. Gaj sam, brundajući, složi po ariji seljačkoga basa, svoju budnicu »Još Hrvatska«. Wiesner-Livadić izučeni glazbenik, vještak struke i poštivalac Bethovenov, stavlja u note i ovaj i još neke Gajeve napjeve. Gaj ima čudnovato osjetljiv sluh za narodni prizvuk u napjevu. Između njega i Wiesnera vode se dugi razgovori o tom, što priliči, a što ne priliči hrvatskom uhu. U umjetnoj melodiji Gaj hoće da osjeti hrvatsku pučku notu. U isto doba Stanko Vraz je sabirač pučkih pjesama, sa ja-

snim pojmovima o vrijednosti popjevaka. Vrazov zanos za pučku popjevku, kojemu na žalost, kako se sam tuži, nije odgovaralo njegovo znanje generalbasa, možda je dalo i glavni poticaj Vrazovoj osnovnoj misli o pravcu ilirske pisane književnosti. Mnogo željeni pučki duh zbilja živi u mnogoj ilirskoj budnici; jer je ilirizam rodio i takovih skladatelja, koji su poput pravih narodnih pjevača po samom sluhu i iz naivne invencije složili melodije, koje su stekle ogromnu popularnost. Ferdo Rusan primjer je ovakova samoniklog glazbenika, koji ne pozna note, ali na burne riječi zamisli smjesta još burniju melodiju budnice. U broju »Danice«, koji je prvi pisan u štokavštini, izišla je pjesma Antuna Mihanovića »Lijepa naša domovina«, koja je postala hrvatskom himnom. Napjev je izmislio također jedan ovakav glazbenik »od prirode«, Josip Runjanin. Za Runjaninovu melodiju »Lijepa naša« raširilo se mišljenje, da je kopirana po uzoru iz Donizzetija. To je otkrio, kako Kuhač bilježi, Dr. Marijan Derenčin. Međutim se čini, da je ovo pričanje o Runjaninovoj imitaciji nastalo tako, što je Runjanin zaista svoju kompoziciju pjesme »Ljubimo te naša diko« složio prema sasvim vidnom i utvrđenom talijanskom uzoru. Sličnost između Donizettijeve arije iz »Lucije« i Runjaninove ritmičke posve oprečne himne nije takva, te bi se toj melodiji moglo tvrditi ono, što vrijedi za »Ljubimo te naša diko«. Isto tako nije razumljiv ni prigovor, da je »Lijepa naša« premalo svečana; naprotiv poslije ruske carske himne, koja je čisti crkveni koral, hrvatska je himna od slavenskih, a i od svih zapadno evrop-

skih najsvečanija. Ovakav diletant poput Runjanina jest i Pavao Stoos. Diletantima glazbenicima pridružuju se još diletanti izvađači, od kojih je ilirsku budnicu »Još Hrvatska« pjevala kao dodatak na njemačkom koncertu grofica Sidonija Rubido, nazvana prvom hrvatskom primadonom, pošto je u operi »Ljubav i zloba« od Lisinskoga pjevala sopransku ulogu. »Ljubav i zloba« je početničko djelo Lisinskoga, skladatelj još nije bio toliko izučeni glazbenik, da bi mogao pisati za orkestar. Stručnu će vještinu Lisinski postići istom kasnije u Pragu, ali namjere su njegove već sada jasne. Iz pisma grofa Nugenta Gaju razabiremo, da je Lisinski već u ranije ilirsko doba u Bosiljevu sabirao pučke napjeve. Zbor Hrvatica u »Porinu« dokazuje, da je morao mnogo i duboko osjetiti narodnu žicu. »Porin« je operno djelo, koje je desetljeća prestiglo svoju epohu, pak je i izvedeno prvi puta istom u novoj kazališnoj zgradi. Lisinski, poslije svojih uspjeha u ilirsko vrijeme, umro je kao prepukli siromah i mali činovničić. Ali »Porin« ostaje vječiti spomenik, da je rano postojalo veliko hrvatsko operno djelo, kojega u to doba nisu imali ni Česi. Misli Iliraca o doprinosu, što ga ima donijeti svjetskoj glazbi hrvatski pučki glazbeni duh, isto su tako pretekle, bar u teoriji, sva naša nastojanja kasnijih vremena.

ZAGLAVAK

Na svim poljima duhovnog života Hrvata ilirsko je doba ostavilo dubokih tragova. Ilirizam je vrijeme stostrukih pokušaja, ali i doba istaknutih predstavnika političke mudrosti, pjesničke veličine i umjetničkog duha. Ne bismo došli kraju, da izbrajamo sve suradnike Gajeve kao i svu mladost, koju su ilirske godine odgojile za kasnije borbe. Da navedemo samo neka imena. Eto pravog polihistora Šuleka, novinara i glavnog suradnika Gajevih novina, koji je napisao bezbroj rasprava o političkim pitanjima i o problemima prirodnih znanosti, o hrvatskim pravicama i o kemijskim i fizičkim pojavama. Eto ljupkih pjesnika Tome Blažeka i Antuna Nijemčića, pisca duhovitog putopisa, eto Dragutina Rakovca i Ljudevita Vukotinovića, glasnih publicista, eto buntovnika Kušlana i Bogovića, eto svećenika Slavonaca Topalovića i Tordinca, eto u svojim počecima Trnskoga i Preradovića, te kasnije neumornog radnika na polju povijesti hrvatske Ivana Kukuljevića.

Istakli smo u našem pregledu genije hrvatskoga preporoda, ali najdublje je značenje ovoga doba u tom, da je ono dalo uzor ćudo-

redni, uzor požrtvovnosti i predanja za narod i domovinu. Jedan Babukić kao tajnik narodne čitaonice upravlja sa gotovo čitavom ondašnjom prosvjetnom organizacijom, mora pisati u »Danicu« i stvarati gramatiku, ispravljati knjige i predstave i kraj toga prodavati ilirske knjige i biti »knjižar glasoviti«, a sve to za godišnju plaću, koja ga ni hraniti nije mogla. Jedan Fran Kurelac budi i brani hrvatski puk u Međimurju i između zatvora i glada misli samo na ilirski ideal. A gdje su one čete mladosti, one čete zanosnih, između kojih srpanjski mučenici podniješe i smrt! U ilirsko vrijeme zagrebačka akademija imala je nešto više od sto đaka, a klerika u svim sjemeništima Hrvatske bilo je četrdesetak. Iz te mladosti, kojoj savremenici hvale ozbiljnost i moral, rekrutirao se je kroz godine broj nesebičnih i dobrih u dobru.

Ilirski preporoditelji počivaju na Mirogojskom groblju zagrebačkom u zajedničkoj arkadi. U smrti su hrvatski preporoditelji ono isto, što su bili u životu. Oni su jedna obitelj za se. U pismima dogovarajući se neumorno o narodnom pokretu Ilirac Ilirca nazivlje bratom. I doista, po uzvišenosti svojih ideala i po čistoći svojih djela oni bijahu bratstvo, slično bratovštinama vjere. Hrvatska je imala kasnije pokreta sa jače podcrtanim socijalnim i političkim diferencijacijama, a našlo se je s vremenom i više ljudi od struke, koji su različnim granama javnoga života dali modernije biljege. Ali nikada poslije tih ilirskih dana nije bilo onolikog zamaha narodnog duha. Srca su se onda uzdizala i kucala kroz godine u rodoljubnom uzbuđenju. August Šenoa piše o Ferdi Rusanu prili-

kom njegove smrti: »Pjevao je kao ptica na grani, al se njegov glas čuo u tri kraljevine i dalje. Taj glas ori se preko njegova groba rasplamćujuć i danas srca kasne potomčadi. Badava! Neka se prče naši vršnjaci, neka se prči budući naraštaj, toga zanosa, toga rodoljublja, te iskrene žive ljubavi naroda, koja se nije očitovala medjusobnim režanjem i griskanjem, koja nije primala ni puste slavičnosti, ni sebičnosti, dan danas je više nema i žalibože je nema, a svega je toga bilo — malom iznimkom — u buditelja ilirske dobe, svega toga je bilo obilje u Rusana«. Ferdo Rusan samo je jedan primjer ilirskoga zanosa. Svi, svi ovi ocevi naši govorahu iz prepuna srca; ilirsko je vrijeme vidovito doba hrvatske povijesti zato, jer je u svojim plemenitim naporima postavilo temelje za sav hrvatski život u vijeku narodnosti i novog društvenog poretka.

God. 1836. preporučio je zagrebački biskup Aleksandar Alagović crkvenim knjižnicama, da se pretplate na Gajeve »Novine« i »Danicu«. Ovim je pozivom svećenstvo prihvatilo ilirizam, a to je značilo, da će uz Gaja biti crkva i škola. Gaj je začuvši vijest o tom uskliknuo: »Od sada će se sva djeca rađati meni«! Istina jest: svi smo mi djeca njegova, jer je bilo bojazni, da bez djela preporoditelja izgubimo sve, što narod čini narodom. Ogromnu je baštinu ostavio hrvatski preporod potomstvu: tu baštinu čuvajmo sa stalnom i djelotvornom vjerom kroz sve budućnosti!